

**niet doen wat je wilt
maar willen wat je doet**
**De Zesde Openbare
Montessorischool**

Niet doen wat je wilt maar willen wat je doet

De Zesde Openbare Montessorischool

Dr. Gertjan Broek
Kenniscentrum
Anne Frank Stichting
Juli 2019

Als erfenis van den jood Boekman heeft Amsterdam zeven groote, openbare Montessori-scholen voor lager onderwijs met tezamen 2000 leerlingen. Wij vinden dit verschrikkelijk, maar het Opvoedingsdepartement ziet er blijkbaar niets verkeerd in en zorgt voor het geld.

“De duistere zaak van het Departement van Opvoeding (II)”,
Storm. Blad der Nederlandsche SS, 24 december 1943.

Inderdaad, wie de jeugd heeft, heeft de toekomst.
En wie de school heeft, heeft de jeugd.

Anoniem gepubliceerd pamflet *Ons kind in gevaar*,
ds. J.J. Buskes, mr. N. Oskam en H.M. van Randwijk, mei 1941.

Inleiding

In de verwachting dat ook bij de bevolking van het nog niet geheel gereed zijnde deel der Rivierenbuurt en de bewoners der nieuw te bouwen straten ten zuiden van de Zuider Amstellaan voor Montessori-onderwijs belangstelling zal bestaan, zoodat na het in gebruik nemen van de in aanbouw zijnde en nog te bouwen woningen de behoefte aan een school voor dit onderwijs zich nog sterker zal doen gevoelen, hebben B. en W. plannen doen ontwerpen voor den bouw eener voorbereidende en lagere Montessorischool op een terrein, gelegen aan de Niersstraat.

Met een zin van niet minder dan 87 woorden leidde het *Algemeen Handelsblad* eind 1930 het nieuws in dat de gemeente ruim 230.000 gulden wilde uittrekken voor een zesde openbare Montessorischool.¹ De nieuw te bouwen school zou drie klaslokalen en een speellokaal voor de kleuters krijgen, en zes lokalen plus een gymnastieklokaal voor het lager onderwijs.² Het voorstel van het college leidde tot enige discussie in de gemeenteraad. De antirevolutionair R.H. Woltjer (1878 – 1955) wees zuinigjes op het geringe aantal kinderen waaraan de school in eerste instantie onderdak zou bieden. Het communistische raadslid Leen Seegers (1891 – 1970) had ook bedenkingen. Hij bekritiseerde de royale

opzet en de eigen gymzaal die volgens hem contrasteerden met scholen in arbeiderswijken:

Spreker moet uit een en ander wel de conclusie trekken, dat Burgemeester en Wethouders Montessori-onderwijs niet in de eerste plaats willen laten geven aan arbeiderskinderen; in hoofdzaak is dit onderwijs bestemd voor de kinderen van beter-gesitueerden.³

De Montessoriaans gezinde wethouder Eduard Polak (1880 – 1962) bestreed de tegenwerpingen succesvol. Het voorgestelde krediet kwam er, net als de school. In de hoofdstad had de Montessorimethode als vorm van openbaar onderwijs goed wortel geschoten. Aan de Niersstraat zou de zesde school van deze soort verrijzen, en het aantal zou nog verder uitgroeien. Die scholen heetten dus Eerste (e.v.) Openbare Montessorischool, en werden verder in deze tekst als de Eerste, Tweede, Derde enzovoort aangeduid.

Er zijn verschillende redenen om de wording en verdere geschiedenis van in het bijzonder deze school nader te bekijken. Een nieuwe buurt, een nieuwe school. Daar is op zich weinig opmerkelijks aan. De ontwikkeling van Amsterdam – Zuid verliep volgens een stedenbouwkundig plan van H.P. Berlage (1856 – 1934) en met nadrukkelijke coördinatie door een commissie van hooggeplaatste gemeenteamttenaren. In de uitvoering kregen maatschappelijke idealen als een openbare ruimte met meer allure, betere

volkshuisvesting, meer scholen en meer recreatiemogelijkheid een plaats.⁴ Maar wie voorzag in 1930 dat deze buurt luttele jaren later een snel groeiend aantal uitgeweken Duitsers, en dan hoofdzakelijk Joodse, zou huisvesten? Die plotselinge ontwikkeling bepaalde in hoge mate de wijze waarop de sociale cohesie in de wijk uiteindelijk vorm kreeg. Niet dat dit de in het genoemde krantenbericht neergelegde toekomstvisie teniet deed. Integendeel, ook kinderen van de nieuwkomers vonden de weg naar het Montessorionderwijs. De bekendste onder hen is wel dagboekschrijfster Anne Frank. Sinds 1957 is de school dan ook naar haar genoemd. Uiteindelijk bleek de levensvatbaarheid van de Zesde snel. Het inschrijfboek laat de flinke toeloop van leerlingen zien. Scholen en kinderen overal in Amsterdam en Nederland ondervonden de gevolgen van de Duitse bezetting, en deze school, in deze buurt en met deze populatie, vormde uiteraard geen uitzondering. In de jaren 1941 – '42 veranderde de school voorgoed.

Waarom dit onderzoek?

Het levensverhaal van Anne Frank vertellen is een kerntaak van de Anne Frank Stichting. Haar zeven-en-een-half jaar in de Montessorischool beslaan ruwweg de helft van dat verhaal. Daarom leeft al langer de wens tot meer inzicht in het belang van de Zesde Montessorischool voor haar levensloop. Ze bezocht de kleuter-

klassen vanaf april 1934, toen ze nog maar net in Amsterdam woonde, en aansluitend vanaf de zomer van 1935 de lagere school. Tot het moment dat een Duitse maatregel haar dat in 1941 verbod. Biografen en journalisten hebben daar wel een en ander over geschreven. Maar achter die simpele gegevens liggen nog steeds wel wat vragen. Die vallen in drie delen uiteen. Ten eerste de vragen die haar individueel betreffen. Kozen haar ouders welbewust voor een montessorischool, terwijl haar oudere zus naar de dichterbij gelegen, klassieke Jekerschool ging? Is aan te wijzen hoe het montessorisysteem haar vormde? Beïnvloedde het haar latere uitingen op schrift? Wat vertellen papieren bronnen en herinneringen van anderen over haar belevenissen, haar leven als migrantenkind haar vooruitgang? Ook op het terrein van de school als zodanig kunnen we nog wel wat leren. Hoe functioneerde de school? Als school op zich en binnen het geheel van openbare Montessorischolen? Waar komt het grote aantal openbare montessorischolen in Amsterdam vandaan? En hoe was de dagelijkse gang van zaken, de interactie tussen leerlingen, leerkrachten, ouders en bestuurders? En ook hier: beïnvloedde de Duits-Joodse exilgemeenschap, met hun ervaringen en trauma's, de opbouw en ontwikkeling van de school? Centraal staat de context van de Tweede Wereldoorlog. Dat impliceert veel aandacht voor de gevolgen van de bezetting. Hoe is de door de bezettende macht bevolen segregatie georga-

niseerd en uitgevoerd? Wat betekende dit voor het aantal leerlingen en leerkrachten? Voor de ouders en de Oudercommissie? Voor de financiën? Wat voor de vertrekkenden en wat voor de achterblijvers? Voor het montessorionderwijs in Amsterdam als geheel? Waar gingen de uitgestoten leerlingen naartoe? En tot slot, absorbeerde de school deze dramatische ontwikkelingen met enig gemak of trok het een zware wissel? Het gaat dus niet om een strikt feitelijke geschiedenis van de school, maar om een beter begrip van een belangrijke entiteit binnen de buurt. Oud-leerlingen, door de AFS of anderen in de loop der jaren geïnterviewd, hebben veelal positieve herinneringen aan hun school. Voormalige leerkrachten, uiteraard beduidend ouder, hebben langs verschillende kanalen ook nog hun visie op school en tijd kunnen geven. Recht doen aan *die* specifieke instelling, aan *die* kinderen en volwassenen, in *die* buurt en in *dat* tijdsgewricht, is ook een van de voornaamste oogmerken van deze exercitie. De naoorlogse periode komt daarom alleen schematisch aan de orde, voor zover er sprake is van een min of meer directe nasleep van de bezettingstijd. Verder zullen de nieuwe inzichten kunnen bijdragen aan het educatieve werk van de AFS.

Over bronnen en literatuur

Dit is geen studie naar de geschiedenis van het montessorionderwijs als zodanig. Er is dan ook

weinig ruimte voor interpretaties van Maria Montessori's levensverhaal of discussies van onderwijskundige aard. De bedoeling is meer inzicht te bieden in de positie en de werking van de Zesde Montessorischool. Desondanks was het ter oriëntatie uiteraard gewenst om kennis te nemen van bestaande literatuur waarin bedoeld levensverhaal en bedoelde discussies wel een rol spelen. Voor het gehele raamwerk was die literatuur van belang. Beantwoording van de kernvragen had toch ander materiaal nodig. Belangrijke bronnen waren daarom vooral van primaire aard. Ten aanzien van het onvermijdelijke vraagstuk van de schoolsegregatie in 1941 is wel goede literatuur voorhanden. Diverse procedurele elementen zijn beschreven in Diennek Hondius' *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941 – 1943*. Dat boek sluit nauw op het thema aan omdat Anne Frank eveneens op die school terecht kwam. Ook Pressers *Ondergang* heeft voor dit onderwerp nog altijd relevantie. Diverse kleine publicaties over Amsterdamse montessorischolen, waaronder de Zesde, geven gedegen informatie en aanknopingspunten. Een belangrijke bron van essentiële gegevens zijn wel administratieve bescheiden van de Zesde zelf. Aanvulling en perspectief leverden archieven van enkele andere Amsterdamse montessorischolen. Onmisbaar voor een goed begrip van de school in de context van landelijk en plaatselijk beleid, zowel voor als tijdens

de bezetting, was het omvangrijke archief van de Afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam.

Voor het invullen van de belevingswereld van de kinderen stonden de al genoemde interviews ter beschikking. Zeker in hun onderlinge samenhang is een redelijk helder beeld van de sfeer in hun toenmalige leeromgeving te construeren. Het is desalniettemin geen sinecure om de dagelijkse gang van zaken voor ogen te krijgen. De kinderen van toen vertellen in de interviews naar beste weten wat ze zich herinneren, maar dat is niet onproblematisch. Het geheugen is een dubieuze kennisbron. Meer dan eens kwamen archiefbronnen te hulp en bleken de ‘oral history’ in te kunnen kaderen. Wat de grote waarde van beide nog eens aangeeft. Een compleet overzicht van gebruikte bronnen is achterin dit verslag opgenomen.

Met dank aan Gerde Spierings, Inge den Boer, Joke Verheul, Carolina Montessori, Rolf Schoevaart, Fred Kelpin, Ronald Sanders, Bas Moll en Jesse McCarthy. Allemaal hebben zij op uiteenlopende wijze hun kennis van de wondere wereld van het montessorionderwijs beschikbaar gesteld.

Amsterdam en het montessorionderwijs

Alle soorten onderwijs moeten de belangstelling en de zorg van het gemeentebestuur hebben. De ouders moeten zelf hun keus doen. Ik zie echter in het Montessorionderwijs het zoeken naar een methode die bij dezen tijd past.⁵

Wethouder voor Onderwijs E. Polak, 1930.

Het bleek al dat Amsterdam een vruchtbare voedingsbodem bood aan vernieuwende onderwijsmethoden als die van Montessori. Door actief optreden van het gemeentebestuur, met name de wethouders E. Polak en F. Wibaut, kreeg zo ongeveer iedere buurt in de stad een openbare montessorischool.⁶ Die kwamen ook in de volksere wijken, wat het eerder geciteerde standpunt van raadslid Seegers wel enigszins logenstrafte. Nederland, en daarmee Amsterdam, had het voordeel dat de hoofdstad vanaf de jaren dertig de Association Montessori Internationale huisvestte – wat ze overigens nog steeds doet. Ook grondlegster dr. Maria Montessori (1870-1952) verbleef geregeld langere tijd in Nederland. Vanuit filosofisch perspectief is de door haar ontwikkelde methode uitgebreid geanalyseerd langs lijnen van onder meer de ontwikkelingspsychologie en de theologie. Door haar heel specifieke benadering en opvatting van de cognitieve capaciteiten en

wensen van het kind is ze ook wel als “anthropologist of childhood” aangeduid.⁷ De montessorimethode moest haar positie ondanks alle welwillendheid toch bevechten. Lokale en nationale politieke debatten tonen dat er een zekere richtingenstrijd woedde tussen aanhangers van Friedrich Fröbel (1782 – 1852) en die van vernieuwers als Montessori. Voor een sociaal-democratische vrouwenorganisatie sprak onderwijzeres Mien Lansen in 1920 over “de nadeelen van het Montessorionderwijs voor het volkskind”. De veel oudere pedagogische beginselen van Fröbel achtte zij geschikter.⁸ De bekende Theo Thijssen voorspelde dat de montessorimethode, die bij kleuters nog wel werkte, over het lager onderwijs “den nek zal breken.”⁹ Dat het Amsterdamse gemeentebestuur in elke wijk een openbare lagere montessorischool wilde laat onverlet dat ook particulier initiatief tot oprichting van montessorischolen leidde. Met name verschillende rooms-katholieke scholen boden onderwijs naar de methode van de katholieke Italiaanse Maria Montessori aan. Voortgezet onderwijs was mogelijk aan de Montessori ULO en het Montessori Lyceum. Die laatste school rekende in 1937 volgens de gemeentelijke afdeling Onderwijs een jaarlijks schoolgeld van 250 tot 450 gulden voor het eerste kind, en was daardoor ongetwijfeld niet voor iedereen bereikbaar.¹⁰ Tijdens een bezoek van Maria Montessori aan Amsterdam in 1939 wees de toenmalige wethouder van onderwijs E. Boekman (1880 – 1940)

er op dat zijn stad een van de eerste was waar haar onderwijsvorm uitgebreide praktische toepassing kreeg. Boekman wees ook op de waarde van het individu voor de samenleving, een denkbeeld dat volgens hem bij de montessorigedachte hoorde maar in het Europa van dat moment ver te zoeken was. Hij betwijfelde echter niet dat er weer betere tijden zouden komen.¹¹ Een klein jaar later maakten Boekman en zijn echtgenote, tijdens de meidagen van 1940, een einde aan hun leven.¹²

De zesde op rij

Ik denk hierbij aan het enthousiasme, bij menigen onderwijzer gewekt door wat ik zou willen noemen het Montessori-verschijnsel. Ik hoop, dat ik mij niet bedrieg, wanneer ik van een verschijnsel spreek, dat onverwacht, althans vrij plotseling, zich vertoont, een tijdlang veler belangstelling verwekt en weer verdwijnt.

*Tweede Kamer. Onderwijsverslag 1919 – 1920.*¹³

De anonieme opsteller van dit verslag kreeg ongelijk. De montessorimethode verwierf zich een solide positie en bleek geen voorbijgaand verschijnsel. Hier gaat het over de vorming van de Zesde Openbare Montessorischool vanaf 1930 alleen al in het openbare onderwijs in

Amsterdam. In de loop van de jaren dertig zag de Zevende het licht, en nog tijdens de bezetting ontstond de Achtste. Het begon met particuliere initiatieven. Nadat in 1917 eerst één proefklas van start ging, startte in 1920 de Amsterdamsche Montessorischool voor Voorbereidend en Lager Onderwijs. Vanaf 1924 kreeg het openbare Montessorionderwijs de wind in de zeilen.¹⁴ De Eerste Openbare Montessorischool in de Corellistraat opende in 1927.¹⁵

Eind maart 1933 ging de aannemer met de bouw van de Zesde van start. De vorderingen zijn per week nauwkeurig te volgen. In de ene week die de bouwvakvakantie die zomer duurde was alleen het ‘keetmeisje’ op haar post. Bouwvakkers waren er niet. Ook sociaaleconomische tekenen des tijds haalden de verslaglegging door de uitvoerder; een stukadoorstaking en een loonverlaging beïnvloedden de voortgang. Uiteraard was het weer eveneens een factor: in december was er vorstverlet voor de metselaars en stukadoors.¹⁶

De bouwtekeningen tonen aardige ontwerpdetails, zoals de “rustkamertjes” bij de lokalen en de op de klassenfoto’s zo kenmerkende kachelnissen. Het gymnastieklokaal werd voorzien van moderne “Zweedse wandrekken”, klimtouwen en ringen.¹⁷ Maar het in de tekeningen aangegeven gebruik van Eternitplaten en asbest zijn vanuit hedendaags perspectief bedenkelijker.¹⁸ Het zou bijna zeventig jaar duren, maar toen kwam het toch tot een asbestsanering.¹⁹

De Zesde kwam voort uit enkele buitenklassen van de Eerste. Die verzelfstandigden, en waren bedoeld om overloop van de Eerste in de Corellistraat te verwerken. Dat maakt een hecht verband tussen die twee scholen duidelijk. Mevrouw H.A.M. (‘Riek’) Kuperus – de Rooij (1901–1993) was sinds 1926 aan de Eerste verbonden.²⁰ Uit een ‘short list’ van drie leerkrachten van de Eerste koos het gemeentebestuur voor mevrouw Kuperus als hoofd van de Zesde. Bij die beslissing woog mee dat zij bij een eerdere voordracht was gepasseerd, en dat zij voor haar gezin de kostwinner was. De nummer drie bij deze procedure, J.G.E. van Gelder (1893 – 1980), maakte wel als gewoon onderwijzer de overstap naar de nieuwe school.²¹ De school ging officieel als Zesde van start met twee klassen, een geleid door mevrouw Kuperus en de ander door Van Gelder.²² Anders dan vandaag kende het primaire onderwijs voor invoering van de Basisonderwijswet in 1985 een scheiding tussen kleuteronderwijs en lager onderwijs. De ‘scholen voor Voorbereidend Onderwijs’ (ook wel: kleuterscholen) namen kinderen vanaf vier voor twee leerjaren onder hun hoede, de lagere scholen vervolgens de zesjarigen tot hun twaalfde. Voor de openbare montessorischolen golden dezelfde schoolgeldregelingen als voor het overige openbare onderwijs. Ouders betaalden een heffing naar rato van inkomen en aantal minderjarige kinderen, en die beneden een bepaalde inkomensgrens verviel.²³ Daarnaast konden zij op vrijwillige

basis bijdragen in een ‘Ouderfonds’.

Als kleuterschool van de Zesde fungeerde de Openbare Voorbereidende school No. 51. De ambtelijke en weinig fantasievolle benaming bleef tot in de jaren vijftig gelden. No. 51 woonde aanvankelijk in bij een school in de Dintelstraat. Als hoofd kreeg de school de 33-jarige Bernardina Cohen (1897 – 1943).²⁴ School No. 51 schreef op 19 augustus 1931 leerling nummer 1 in: Paulina van den Bos (1925).²⁵ Het nieuwe gebouw in de Niersstraat was in mei 1934 klaar voor het huisvesten van school No. 51. De gemeente bepaalde dat de verhuizing direct na de Pinkstervakantie zou zijn.²⁶ In de Dintelstraat had school No. 51 een populatie van 130 kinderen, verdeeld over vier klaslokalen. Onder hen waren op dat moment vier Joodse kinderen die het afgelopen jaar met hun ouders Duitsland hadden verlaten. Omdat die 130 kinderen in het nieuwe gebouw in drie lokalen terecht moesten kwam het tot een herschikking: de klassen werden dus groter, waardoor een tijdelijk onderwijzeres moest vertrekken.²⁷ Op 23 mei betrok de kleuterschool het gebouw aan de Niersstraat.²⁸ De voorbereidende en de lagere school deelden dus het gebouw, maar stonden tegelijk formeel los van elkaar. Het spreekt voor zich dat veel kinderen na twee jaar doorstroomden. Zoals oud-leerling Sol Kimel zei:

Geheel soepel ging je dan van de kleuterschool als vanzelfsprekend naar de

lagere school dus ik ben acht jaar op die school geweest, tussen vier en twaalf.²⁹

Het leerlingenregister laat zien dat zo’n negentig procent van de kinderen dichtbij woonde. Hoewel de school dus in hoge mate een buurtvoorziening was, kwamen er ook leerlingen van verder weg. Die woonden overwegend in de Pijp, en dan vooral ten zuiden van de Rustenburgerstraat.³⁰ Mevrouw Kuperus in 1993:

Wij kregen de kinderen ook uit de Ferdinand Bolstraat enzo. In de richting van de Ceintuurbaan kregen we ook kinderen. Daar zijn ook ouders die wel eens wat anders met hun kinderen willen.³¹

De zomervakantie was, overigens voor alle scholen, van half juli tot half augustus. De school begon ’s morgens om negen uur. Van twaalf tot twee waren de kinderen vrij en gingen naar huis om te eten. De lessen in de middag duurden tot vier uur.³² De schoolweek omvatte ook de zaterdagochtend. Diverse oud-leerlingen spreken daarover in de interviews. Een beknopte briefwisseling werpt licht op de invulling van die ochtend. In december 1936 vroeg de Commissie van Toezicht op het Godsdienstonderwijs van de Nederlands-Hervormde Gemeente aan het College van Burgemeester en Wethouders toestemming op onder andere de Zesde godsdienstonderwijs te

verzorgen. De Commissie wilde dit onderwijs laten uitvoeren door twee godsdienstleraren, onder wie de vader van de latere auteur Heere Heeresma.³³

De gemeente had geen bezwaar.

Correspondentie met enkele scholen duidt er op dat deze godsdienstlessen op woensdagmiddag en zaterdagochtend waren. Dat kan ook verklaren waarom verschillende Joodse kinderen niet op zaterdag naar school kwamen. Als al niet observatie van de sabbatvoorschriften de doorslag gaf, ging wellicht het bijwonen van erg christelijk bijbelonderwijs net te ver. Hanneli Goslar is er in ieder geval stellig over: ze weet niet wat er ’s zaterdag op school gebeurde, want dan was ze er niet.³⁴

Verschillende klassenfoto’s geven een indruk van de sfeer van de tijd. Een aardig beeld van de dagelijkse gang van zaken in een montessorischool geeft een film uit 1968. Dat is weliswaar geruime tijd later, maar de afstand in tijd naar Anne is kleiner dan die naar nu. De kenmerkende materialen zijn te zien, maar ook elementen als sociaal leren van kinderen van verschillende leeftijd.³⁵ De bewegende beelden en de dertig jaar oudere foto’s vullen elkaar in opmerkelijke mate aan.

Schoolbevolking

Een kind dat geleerd heeft vrij te zijn, giet geen wijn in een bord, hangt niet de schoenen aan een touwtje om de hals, gebruikt niet de microscoop als presse-papier.³⁶

Uiteraard hanteerde de school het Montessoriprincipe waarbij kinderen uit drie leefjaren bij elkaar zitten. Achterliggende gedachte is dat de oudere kinderen de kleinere 'meenemen' in het leerproces, het 'sociaal leren'. Daarbij leren de kinderen van uiteenlopende leeftijden elkaar vanzelf kennen. Dat gebeurde ook, net als natuurlijk bij andere scholen, in de tijd voor en na de eigenlijke lesdag. Verschillende oud-leerlingen vertellen hoe ze dan met knikkeren of ander spel ook in contact komen met degenen die ze in het lokaal niet zagen.³⁷

De Rivierenbuurt – destijds wel aangeduid als Plan-Zuid – huisvestte vanaf begin 1933 een groeiende groep uit Duitsland gevluchte Joden. Het is dan ook een relevante vraag in hoeverre de schoolpopulatie die verandering in de samenstelling van de buurt reflecteerde. Het eerste kind van Duits-Joodse uitwijkingen dat zijn opwachting op school No. 51 maakte was de uit Berlijn afkomstige Werner Basz (1929-1943). De school schreef hem op 2 oktober 1933 in. In februari 1934 volgde Gerhard

Ledermann (1928-1942) die in november van het jaar daarvoor uit Breslau kwam. Anne Frank, waarover later meer, was nummer drie.³⁸ Werner Basz, Anne Frank en Hanneli Goslar (1928) waren in augustus 1935 de eerste drie kinderen van uit Duitsland uitgeweken gezinnen die doorstroomden en in het register van de Zesde werden opgenomen.³⁹

De registers noemen diverse Joodse kinderen van ouders die geboren waren in Polen of Rusland. Dat waren veelal 'landverhuizers' die in de jaren twintig of begin jaren dertig, onderweg naar Amerika, om wat voor reden dan ook in Amsterdam bleven.

Ook op nog andere wijze kwamen Joodse gezinnen van elders in Amsterdam terecht. Käthe ('Kitty', 1929) en Peter Egyedi (1930) waren beiden van Hongaarse afkomst, maar in Nederlands-Indië geboren. Het gezin kwam in 1934 naar Amsterdam via Wenen,⁴⁰ maar vader Henrik Egyedi (1893-?) werkte in de jaren twintig als gouvernementsarts op Java. Tijdens hun verblijf daar verwierf het gezin de Nederlandse nationaliteit.⁴¹ Peter ging naar school No. 51, zijn oudere zus naar de Zesde. De diversiteit in achtergronden en herkomst geven aan hoe lastig het is een op het eerste gezicht eenvoudig onderscheid te maken: wie is vluchteling en wie niet? Later volgt meer over de aantallen Joodse kinderen van ouders die na januari 1933 uit Duitsland vertrokken, en die van ouders voor wie dat niet gold. Een onderscheid dat overigens

van geen belang was bij de segregatie.

En omdat de schoolbevolking in redelijke mate een dwarsdoorsnede van algemene populatie was, zijn kinderen uit allerlei nationale, maatschappelijke en politieke achtergronden terug te vinden. Van 1935 tot 1937 bezocht een dochtertje van NSB'er J.A. Tesebeld (1897-1959) de kleuterschool.⁴² Haar vader werd februari 1940 in Amsterdam met ruim twintig andere leden van de paramilitaire 'Mussert Garde' opgepakt, schopte het enkele jaren later tot NSB-burgemeester van Zutphen en raakte in die hoedanigheid betrokken bij een moordpartij.⁴³ Op de bekende foto van Anne Franks tiende verjaardag staat een groepje meisjes, waaronder klasgenootje Lucie van Dijk. Ook op het gezin van Lucie oefende de nationaal-socialistische gedachte aantrekkingskracht uit. Haar moeder en haar in oktober 1944 overleden vader stonden in november 1945 in het register van Amsterdamse NSB-leden dat de Politieke Opsporingsdienst opstelde.⁴⁴ Elders in het spectrum zijn de ouders van een ander kind van de Zesde te vinden. Klara Musikant, die op een klassenfoto's uit 1935 staat, kwam uit een Joodse en daarbij links georiënteerde familie. De Duitse politie pakte haar oom, die eerder in de Spaanse Burgeroorlog vocht, in de nadagen van de Februaristaking op wegens aansporen tot doorstaken. Kort daarna werd hij geëxecuteerd, en maakt daardoor deel uit van 'De Achttien Dooden' van Jan Campert.⁴⁵ Voor het overige

zijn er nooit veel vragen gesteld over de politieke oriëntatie van ouders in andere richtingen. Er is vrij veel beeldmateriaal dat deze periode documenteert. Zoals op alle scholen gebruikelijk was verscheen eenmaal per schooljaar een fotograaf. Op de Zesde was dat J.M. Bakels (1885 – 1959) uit de Van Woustraat. Door de grote belangstelling voor de school en de klas van Anne Frank zijn van zijn hand een groot aantal groepsfoto's bekend. Met en zonder Anne, maar met verschillende leerkrachten en talloze bekende of onbekende klasgenoten.

Evenementen en uitstapjes

Voor de kinderen waren er geregeld evenementen. Daarbij werd het gymlokaal bijvoorbeeld omgetoverd tot toneelzaal. Er zijn vrij veel foto's van uitvoeringen die daar plaats hadden. Een altijd groots aangepakt feest was de viering van Sinterklaas. Veel oud-leerlingen hebben daar wel herinneringen aan. Hans Bomers (1931) vertelde in een interview over de surprises en gedichten. Door zo'n gedicht heeft hij altijd de naam van de al eerder genoemde klasgenoot Werner Basz onthouden.⁴⁶

Sinds 1927 was de beroemde Artismedewerker A.F.J. (Frits) Portielje (1886 – 1965) aan de opleiding van Amsterdamse montessorileerkrachten verbonden.⁴⁷ Samen met Rosalie ('Ro') Joosten – Chotzen (1890-1983) schreef hij een boekje

over het natuuronderwijs in de Amsterdamse Montessorischolen. Het kleine boekje bevat, naast uiteenzettingen over methodische kwesties, veel tekeningen en werkstukjes van leerlingen.⁴⁸ De werkwijze vinden we terug in de herinneringen van Martha van den Berg: "Dus dan ging ik met mijn potloden, kleurpotloden en m'n papiertje naar buiten en ging ik bloemetjes zitten tekenen."⁴⁹ Ook op Bep van Groot Battavé maakten de tuin indruk:

We hadden een tuintje, allemaal een klein stukkie tuintje, en dan mochten we wat zaaïen, nou, dat, dat leerde je dan allemaal. Het was heel leuk hoor.⁵⁰

Leeftijdgenote Rebecca ('Rela') Salomons:

En ik herinner me [...] dat er buiten een tuin was waar we aardbeien hebben gegroeid en, achter de school, ja en dan hadden we een vijver met kikkers.⁵¹

Portielje propageerde planten en levende dieren in de school.⁵² Tussen de rekeningen en kwitanties zitten een flink aantal voor de aankoop van planten, maar ook van boomkikkers en hagedissen.⁵³ De nogal tactiele aanpak van dit onderricht in biologie en natuur lag geheel in lijn met de montessorimethode en paste bovendien goed bij de befaamde uitstapjes naar Artis, waar Portielje 'inspecteur van de levende have' was.⁵⁴ Van verschillende Montessorischolen zijn

groepsfoto's bekend die dit illustreren. Net als de herinnering aan de schooltuintjes keert ook het Artis-bezoek geregeld terug in de interviews met Annes schoolgenoten.⁵⁵ Oud-leerling Kees Loek (1931-?) schreef jaren later aan het mevrouw Kuperus: "We hadden dan wel geen schoolreisjes, maar er was altijd Artis en dan op de tram nog wel!"⁵⁶

Buiten de foto's en de herinneringen zijn er enkele papieren bronnen over bekend. In november 1938 kondigde mevrouw Kuperus bij de gemeentelijke Afdeling Onderwijs een bezoek aan van het vijfde en zesde leerjaar van haar school aan Artis. De kinderen en hun leraren zouden naar de dierentuin wandelen en daar een "Artisfilm" te zien krijgen.⁵⁷ Anne Frank zat dat jaar nog in de vierde en was die dag dus zeker niet van de partij.

Er zijn in de schooladministratie allerlei aanwijzingen dat zulke excursies regelmatig terugkerende gebeurtenissen waren: uitgaven voor biscuits, snoep en ander 'lekkers' als traktatie bij Artis-bezoekjes. Zo declareerde juffrouw Margaretha ('Greet') Godron (1913-1996) in het voorjaar van 1944 een blik biscuit voor een Artis-tochtje met twee klassen.⁵⁸

De achtergrond van het 'naar buiten' gaan heeft een pedagogisch-filosofisch element. Leren gebeurt volgens Maria Montessori zoveel mogelijk in rechtstreeks contact met de werkelijkheid.⁵⁹ Hoewel de dierentuin een gewild doel van de uitstapjes bleef, ging de school ook wel eens ergens anders naartoe. Lies Brilleman

en Hanneli Goslar hebben allebei herinneringen aan een tentoonstelling naar aanleiding van honderd jaar treinverkeer in Nederland. Die vond plaats op het Amsterdamse Frederiksplein van 8 september tot 8 oktober 1939. Tot de attracties behoorde een rondrit over het terrein met een replica van de locomotief die honderd jaar eerder het traject Haarlem – Amsterdam aflegde.⁶⁰ De tentoonstelling was een groot succes en bleef daarom een week langer open. Onder de talrijke bezoekers waren tienduizenden schoolkinderen.⁶¹ Lies Brilleman: “Daar gingen we met de hele klas naar toe en dan kon je rondjes rijden in een stoomtreintje, ja.”⁶² Polygoon maakte bij de opening een promotiefilmpje.⁶³ Het toont aan het einde het stoomtreintje waar de oud-leerlingen het over hebben.

Anne Frank en het Montessorionderwijs

We have no hour-classes we may do what we prefer, of course we must get to a certain goal. Your mother will certainly know this system, it is called Montessori.⁶⁴

Anne Frank aan haar ‘pen pal’ Juanita Wagner (Danville, Iowa), 29 april 1940

Over de drijfveren van Annes ouders om hun jongste dochter in het Montessorionderwijs te

plaatsen is niets concreets bekend. Haar vader schreef in juni 1947 aan het schoolhoofd:

Anne was een echt Montessori-kind, U kende haar zoo goed, U begreep haar aard en ze hield zoo veel van U.⁶⁵

Nu is dat te lezen als duiding van een motief, maar net zo goed als nuchtere vaststelling achteraf. Datzelfde geldt voor een veel latere opmerking van Otto Frank (1889–1980): “Voor Anne was het goed dat ze een Montessorischool bezocht, waar elke leerling heel individueel werd behandeld.”⁶⁶ Zoals hieronder zal blijken liet ook haar moeder Edith (1900–1945) zich er over uit, hoewel zij evenmin een concreet gezichtspunt biedt.

Voorbereidende school No. 51

Er waren in de directe woonomgeving van het gezin twee scholen voor ‘voorbereidend onderwijs’, ofwel kleuterscholen. Edith Frank schreef in maart 1934 aan een kennis in Frankfurt dat Anne door plaatsgebrek nog niet naar de ‘Kindergarten’ kon. Of die twee scholen allebei zoals Edith het noemde “überfüllt” waren is niet bekend. Feit is dat Anne enkele weken later naar school No. 51 ging, en niet naar de beduidend dichterbij gelegen (niet-montessori) school No. 42 aan het Daniel Willinkplein.

Een jaar later schreef Edith aan dezelfde kennis dat ze Anne voor de lagere school moesten aanmelden. “Sie wird wohl weiter in der Montessori Schule bleiben”, voegde ze er aan toe. Deze feitelijke vaststellingen vormen uiteindelijk geen bewijs voor, maar evenmin een weerlegging van een bewuste keuze voor de montessorischool. De Jekerschool, door Margot bezocht, had aantoonbaar te kampen met overbevolking. Ingericht op 42 leerlingen per lokaal, moesten vrijwel alle klassen in het schooljaar 1934 – ’35 plaats bieden aan 48.⁶⁷ Een ‘overboeking’ dus van ruim vijftien procent. Dat kan ook een rol hebben gespeeld in het feit dat Anne een schooljaar later in het montessorisysteem bleef, maar dat blijft giswerk.

Hoewel er over Annes vorderingen niets bekend is, geeft de schooladministratie op verschillende wijzen inzicht in het verloop van haar schooltijd. Zo tonen de inschrijfboeken precies wanneer ze de kleuterschool binnenkwam, wanneer ze overstapte naar de lagere school en wanneer haar ‘ontslag’ daar is te dateren. Verder tonen de schriftjes van het Ouderfonds welke bijdrage haar ouders aan de schoolfinanciën deden, en hoe dat bedrag zich verhiel tot andere gezinnen. Daarnaast zijn er presentielijsten van ouderavonden waarop een enkele keer de handtekening van haar moeder prijkt, en een aantal keren die van haar vader. Buiten de administratieve bronnen zijn in de loop der jaren veel oud-leerlingen en enkele oud-leerkrachten naar hun herinneringen

gevraagd. Die herinneringen bieden, alhoewel het menselijk geheugen als kennisbron altijd problematisch blijft, een schat aan nuttige informatie en aan 'couleur locale'.

Op het moment dat Anne Frank de 293e leerling werd, 9 april 1934, was school No. 51 nog in de Dintelstraat gesitueerd. Onder de kinderen op die school bevond zich toen ook nog een zoon van de familie Hofhuis.⁶⁸ Dit gezin woonde om de hoek bij de familie Frank. Joop Hofhuis (1896-1965) had ook zakelijke banden met Otto Frank. Zijn vrouw Bep Hofhuis – Timmerman (1898-1991) was een van de eerste sociale contacten van Edith Frank, in ieder geval buiten de eigen immigrantengemeenschap. Toen bij Hofhuis in 1935 een derde kind werd geboren, schreef Edith Frank een felicitatiebriefje.⁶⁹ Na de zomervakantie, op 3 september, kwam Hanneli Goslar (1928) naar de kleuterschool. Decennia later vertelde Hanneli hoe zij en Anne elkaar bij de bellentafel omarmden en zonder woorden vriendschap sloten.⁷⁰ Anne was toen dus al vijf maanden op de school. Onder de klasgenoten bevond zich naast Hanneli ook Jan Wiegel (1929-1994), die 34 jaar later de korte film "De klas" zou maken. Hij maakte die film "voor David", klasgenoot David Benjamin Witjas (1929-1943) die ook op de klassenfoto staat waarop Wiegel zijn film baseerde. David werd, net als veel andere kinderen op de foto, vermoord. De kleuterklas stond onder leiding van juffrouw J.M. Baldal (1908-1995).⁷¹

De Zesde Montessorischool

Anne verliet de kleuterschool op 13 juli 1935. Na de vakantie, op 16 augustus, maakte ze haar entree in het lager onderwijs. Hier kwam ze onder de hoede van de al genoemde Van Gelder. In de herinnering van klasgenote Martha van den Berg (1929-2013) een "zeer idealistische man, die dus met overdreven idealen voor zo'n stel kinderen voor de klas zat."⁷² Mijnheer Van Gelder zou vier jaar Annes onderwijzer blijven. En van de tegelijk overgestapte Hanneli. Zij heeft als kind van een orthodox gezin nog een bijzondere herinnering aan zijn lessen:

En dan heeft hij ons geleerd dat wij van de apen afstammen. En mijn vader vond dat helemaal niet leuk, en zei: als hij dat weer zegt dan zeg je maar dat zijn grootouders misschien apen waren, maar onze niet.⁷³

Bep van Groot – Battavé zegt over hem:

Uh, meneer van Gelder was een aardige man hoor wel, maar hij was wel uh, wel streng en als ie kwaad was dan ging ie opstaan, achter z'n stoel, hield ie z'n stoel vast zo en dan ging ie dan zeggen wat ie, waar die zo boos over was.⁷⁴

Van Gelder vertelde, zegen zijn oud-leerlingen, vaak over wat toen nog de Tachtigjarige Oorlog

heette. De belangstelling voor dat tijdvak, destijds sowieso groter dan vandaag, deelde hij met zijn broer Herman. Die promoveerde in 1918 op de levensbeschouwing van P.C. Hooft en werd leraar aan een Dalton-HBS.⁷⁵ In het begin van het schooljaar 1939 – '40 koos Van Gelder voor het voortgezet onderwijs en stapte over naar de Montessori ULO.⁷⁶ Als zijn opvolgster maakte juffrouw Godron het vijfde jaar haar opwachting.⁷⁷ Klasgenoot Peter Neuhaus (1930) gaf als persoonlijke herinnering: "Juffrouw Godron was misschien een beetje minder prettig dan meester van Gelder."⁷⁸ Een bekende foto toont juffrouw Godron in de klas met drie meisjes: Martha van den Berg, Rela Salomons (1929) en Anne Frank.⁷⁹ Martha en Rela hebben allebei in latere interviews nog veel over de school gezegd.

Een kenmerkende eigenschap van Anne was een broze gezondheid. Ze schreef in 1942 haar dagboek dat ze met gym nooit mee mocht doen, en zo'n anderhalf jaar later dat ze geen zout mocht.⁸⁰ Volgens haar vader had ze, toen ze in de groei was, hartproblemen.⁸¹ Iet Swillens (1929-2001), ook op de Zesde, zei in 1993: "Ze was – meen ik – nogal eens ziek en ze vertelde me eens dat ze een "blue baby" was geweest."⁸² Peter Neuhaus: "Ik geloof zoveel ik weet dat zij nog tamelijk veel ziek was."⁸³ Buurmeisje Toos Kupers (1930-2015) bezocht een andere school, maar kwam geregeld bij Anne over de vloer: "Nou ja, ze was vaak ziek, zoals ik het nu ook bekijk, was ze dat ook eigenlijk wel."⁸⁴

De Duitse journalist Ernst Schnabel (1913–1986) interviewde eind jaren vijftig enkele tientallen mensen die Anne hadden gekend. Schnabel beschrijft hoe Kuperus hem ‘Klassenbücher’ liet zien die toonden dat Anne in 1936 en ’37 veel verzuimde.⁸⁵ Het jubileumboek bij het 75-jarig bestaan van de Zesde stelt dat Anne in 1935 en ’36 wegens ziekte nog al eens verzuimde.⁸⁶ In een Ouderfondsschriftje, waarin de maandelijkse ouderbijdrage werd bijgehouden, staat dat ze de maanden december 1936 en januari 1937 ziek was.⁸⁷ Hoewel het lastig is er precies de vinger achter te krijgen, geven deze bronnen bij elkaar voldoende reden om de bedoelde gezondheidsproblemen aan te nemen. Hoe dit haar leren beïnvloedde is niet eenvoudig vast te stellen. Het is wel aannemelijk dat de fysiek niet erg actieve Anne zich richtte op haar talige ontwikkeling. De wijze waarop dat in een montessorischool gaat is te zien in de al genoemde film uit 1968. Werkzaamheden als ‘samenspraakjes’ en redkundig ontleden door ‘zinnetjes knippen’ geven een goede indruk.⁸⁸ Een rechtstreeks verband leggen tussen de montessorimethode en haar schrijverschap is in betere handen bij de taal- en literatuurwetenschap. De vele foto’s, bewaard gebleven brieven en kaarten én natuurlijk de herinneringen geven inzicht langs welke lijnen de vriendschappen en loyaliteiten lagen. De meisjes hadden hun ‘poëziealbums’, en voor zover bewaard zijn die een mooie bron. Anne Frank, die in ieder geval

later graag schreef, is hierin duidelijk aanwezig. Van haar hand zijn elf albumversjes bekend, waarvan acht voor meisjes van de Zesde.⁸⁹ Die zijn niet allemaal gedateerd, maar voor zover bekend geschreven tussen 5 maart 1938 en 18 oktober 1940.

Voor de zesde klas, het laatste leerjaar, stond het schoolhoofd mevrouw Kuperus (1901–1993). De waardering voor mevrouw Kuperus varieert. In interviews komt zij over het algemeen naar voren als vriendelijk, maar zeer zeker ook streng. Zelf zei ze in 1993:

Voor een deel van de kinderen was ik de leerkracht en het hoofd. Voor een ander deel van de kinderen was ik alleen hoofd. Daardoor moest ik wel eens nare boodschappen overbrengen. Soms werd ik een beetje als boeman gebruikt. Ze noemen mij toch “streng maar rechtvaardig”, later. Ik was in zekere zin ook streng.⁹⁰

Elisabeth (Bep) van Groot Battavé (1928) zei het zo:

Als je er een paar van die woelwaters onder had zitten moest je dat toch goed leiden. Maar ze was wel streng. Ja, die ogen konden dwingen.⁹¹

Lettie de Levie, van wie de moeder in 1941 het voorzitterschap van de Oudercommissie moest

opgeven, zegt over haar: “Wij vonden haar heel streng maar, maar ze was heel rechtvaardig ook.” Martha van den Bergh: “Ze was heel zuur en heel streng. En ze had ook wel orde, maar dat was geen prettige tijd.”⁹² Rela Salomons:

Ze had een zo’n knol achter op d’r hoofd van d’r haar en donker, donkere ogen en als je bij d’r naar binnen ging, was het niet voor je plezier.⁹³

Alle kritische reflecties ten spijt, getuigen vele latere bronnen over en uitspraken van mevrouw Kuperus van een grote liefde voor de aan haar toevertrouwde kinderen. De onderwijzeres typeert haar levensvisie zelf duidelijk in een versje dat ze in maart 1939 in het poëziealbum van een leerlinge zette:

**Ik wil, dat woord is machtig,
Zegt me het ernstig, stil,
Het kan een berg verzetten,
Dat éne woord: “Ik wil!”⁹⁴**

Dit veelzeggende versje, zowel een aansporing als een credo, geeft wel enig reliëf aan de kwalificaties van de vroegere leerlingen. De montessoriaanse opvatting van de eigen wil klinkt er ook in door. Anne Frank schreef in dit album eveneens een versje.

Een kort, maar levendig en vrij accuraat verslag van haar lagereschooltijd noteerde Anne enkele jaren later zelf in haar dagboek. Haar betoog

wordt vrij nauwkeurig gesteund door administratieve bronnen. De afloop ging, zoals nog zal blijken iets anders, maar de Montessoritijd staat haar helder voor ogen. Ze begint bij de kleuterschool en beschrijft in vogelvlucht de jaren tot 1941, als ze naar een Joodse school moet:

Ik ging al gauw naar de kleuterschool van de Montessorischool de 6de. Daar bleef ik tot mijn 6de jaar, toen ging ik naar de eerste klas. Ik kwam terecht in 1B bij mijnheer v. Gelder, ik ben er gebleven tot en met de 4de klas, toen ging mijnheer van Gelder weg en kwam juffrouw Godron in zijn plaats, na een jaar in de 5de bij juffrouw Godron te hebben gezeten, kwam ik in 6C bij mevrouw Kuperus de directrice terecht, wij hielden een hartroerend afscheid aan het einde van het schooljaar en huilden alle twee. Maar na de vakantie kwam ik weer bij mevrouw Kuperus terug, ik zou nog een 7de jaar bij haar blijven, maar het bleek niet nodig want ik werd op het Joodse Lyceum aangemenen waar Margot ook naar toe ging.⁹⁵

Ouders en ouderparticipatie

De Zesde had zoals alle scholen geregeld ouderavonden. De aanwezige ouders tekenden in principe allemaal de presentielijst. Een schriftje

met verslagen geeft vanaf november 1935 een beeld van het besprokene. Jarenlang schreef Oudercommissievoorzitter mevrouw E.S. de Levie – Frankenhuis (1904–1997), moeder van Annes klasgenootje Lettie, die verslagen. Er zijn meer verslagen dan lijsten bekend, wat betekent dat die kennelijk deels verloren gingen.

Op de eerste avond waarover dit schriftje bericht, hield schoolhoofd Kuperus een voordracht over taalonderwijs en demonstreerde het gebruikte materiaal. Uit de reacties van de ouders bleek zowel interesse als twijfel. De avond eindigde met het kiezen van de Oudercommissie. Deze bestond uit mevrouw A.H. van Gelder – Scheffer (1891–1958), moeder van een leerling en echtgenote van meester Van Gelder, de al genoemde mevrouw De Levie en de heer J.H. ten Kleij (1892–1944).⁹⁶

Van de volgende avond, op 20 januari 1936, blijkt uit de presentielijst de aanwezigheid van Otto Frank.⁹⁷ In het verslag komt zijn naam verder niet voor, daardoor weten we niet of hij hoorde bij de aanwezigen die “ingespannen hebben medegerekend” met meester Van Gelders voordracht over de rekenlessen. Verder kwamen de mogelijkheden van voortgezet onderwijs, zoals het Montessori Lyceum, ter sprake.⁹⁸ Uit het leerlingenregister van de school blijkt een behoorlijke doorstroom naar die vervolgopleiding.

De school belegde op 11 maart 1936 nog een ouderavond, waarvan geen presentielijst bekend is. Die avond sprak de psychiater dr. Andries

Querido (1912–2001) over “de sexuele opvoeding van onze kinderen”. Querido vond het sprookje van de ooievaar voor kinderen tot een jaar of vier goed geschikt, omdat zij op hun vele vragen toch geen logische antwoorden wensden. Bij kinderen in de schoolleeftijd adviseerde hij hun vragen eerlijk en liefst zonder blozen te beantwoorden. Kinderen in de pubertijd dienden “ingelicht” te zijn, “zakelijk, en zonder bangmakerij”.⁹⁹

Onder de aanwezigen ontspon zich een discussie. Enkele ouders vonden dat ook jongere kinderen op z’n minst “de kern van de waarheid” moesten weten, en dat er al voldoende sprookjes in omloop waren.¹⁰⁰ De positie van die ouders – onder wie de vader van Annes vriendinnetje Juultje Ketelapper – sloot, wellicht onbewust, aan bij Maria Montessori’s door haar biografie als in beginsel anti-sprookjesachtig omschreven pedagogie.¹⁰¹

Het is intrigerend het thema van deze avond in verband te brengen met Annes eigen seksuele opvoeding. In haar dagboek schreef ze op 28 september 1942 een kort exposé over wat zij iemand zou vertellen die *haar* om seksuele voorlichting vroeg. Wat volgt is een vrij technische uiteenzetting met hier en daar een waardeoordeel. Ze had duidelijk het een en ander te horen gekregen. Opmerkelijk is dan wel dat ze anderhalf jaar later schreef: “Vroeger thuis en op school werd over geslachtsvraagstukken of geheimzinnig of weerszinwekkend gesproken.”¹⁰² Twee maanden later schreef ze dat zij en haar

zus Margot helemaal niet goed ingelicht waren. Volgens deze notitie vond zij Peter van Pels (1926-1945), blijkbaar meer 'street wise' dan zij, bereid de hiaten in haar kennis aan te vullen.¹⁰³ Hoewel de aanwezigheid van haar ouders op de ouderavond niet vast staat en Annes dagboeknotities uit 1944 een andere aanpak suggereren, lijken haar ouders wel de weg te hebben gekozen die dr. Querido voorstond.

Andere ouderavonden, ook wel bezocht door Otto of Edith Frank, zijn minder met specifieke of spraakmakende onderwerpen te verbinden. Op 12 november 1936 bracht mevrouw Kuperus het altijd prominent gevierde Sinterklaasfeest ter sprake. Daarna sprak juffrouw M.E.A. van Doornum (1907-?) over het materiaal en de 'werkjes' voor het eerste leerjaar van de lagere school.¹⁰⁴ De 'werkjes' zijn de typisch montessoriaanse leermiddelen die het onderwijs bij onder andere taal, rekenen, biologie en aardrijkskunde inzet.

In november 1937 was Edith op een ouderavond aanwezig.¹⁰⁵ Haar man Otto was toen op zakenreis in Engeland, waar hij probeerde een zakelijk initiatief van de grond te krijgen.¹⁰⁶ Het werd een stormachtige bijeenkomst, waar de ouders het besluit steunden uit de Centrale Ouderraad te stappen. Een stap die gevolg was van al langer sluimerende onenigheid in het stedelijk netwerk van oudergremia in openbare scholen. De ouders van de Zesde hadden liever een vertegenwoordiging van minder statuur, maar die de belangen dichter bij huis behartigde.¹⁰⁷

Over de motieven van de ouders om hun kinderen op een montessorischool te willen is van alles te zeggen. Of Anne Franks ouders weloverwogen kozen voor dit systeem kwam al eerder ter sprake. Enkele klasgenoten reflecteerden op de motieven van hun eigen ouders, maar wel omdat hen dat in interviews is gevraagd. Lies Brilleman (1928) zei hierover:

Ik denk dat ze zichzelf heel progressief vonden, dus ik mocht ook jij en jou zeggen, dus, daar hoorde ook een Montessorischool bij neem ik aan.¹⁰⁸

Sonja Mug (1930) liet zich in vergelijkbare bewoordingen uit: haar moeder was progressief en deed haar dochter (en trouwens ook haar zoon) op een montessorischool.¹⁰⁹ Bep van Groot Battavé ging er heen op advies van een onderwijzeres die haar moeder kende.¹¹⁰ Hanneli Goslar wist niet waarom haar ouders voor een montessorischool kozen:

We hadden een heel goede joodse school, en ik weet niet waarom mijn ouders mij daar niet naartoe gestuurd hebben. Geen idee.¹¹¹

Hieronder komen verloop en gevolgen van de segregatie nog nader aan de orde. Die segregatie had ook gevolgen voor de Oudercommissie. Op het gedwongen vertrek van de voorzitter volgden een aantal wisselingen in samenstel-

ling. Met ingang van 11 mei 1942 was een nieuw evenwicht gevonden. De commissie bestond toen uit voorzitter G.A. de Rooter, waarnemend voorzitter C. van Wagenveld – Borst, penningmeester A. van Eldert, secretaris J.H. Stork en tweede secretaris/lid C.M. van den Berg – Schaefer.¹¹²

Betrokkenheid van de ouders weerspiegelen ook de al eerder genoemde Ouderfondsschriftjes. Hierin hield het onderwijzend personeel bij welke vrijwillige bijdragen, naast het schoolgeld, de ouders afdroegen aan het Ouderfonds. Sporadisch zijn de ondertekende strookjes, waarop ouders die zelfgekozen hoogte van hun bijdrage lieten weten, in de schooladministratie bewaard. De opbrengsten gebruikte de school bijvoorbeeld om voor de kinderen traktaties te kopen bij het Sinterklaasfeest of cadeaus in geval van vertrek of jubilea van personeel. De schriftjes waarin die bijdragen zijn genoteerd zijn ruim voorhanden en bieden nu een zeker inzicht in de samenleving van destijds. Wat de ouders bereid waren te betalen reflecteerde doorgaans uiteraard mede de financiële draagkracht. Annes ouders stelden in haar eerste schooljaar 1935 – '36 hun bijdrage vijftientwintig cent per maand. Dat bleef zo tot ze de school verliet. Ook de ouders van Hanneli droegen alle jaren een kwartje per maand bij. Anderen gaven de voorkeur aan betalen per kwartaal of eens per jaar. Eén kind in het schriftje had ouders die zich blijkbaar een bijdrage van één gulden per maand konden ver-

oorloven, wat wel een uitschieter naar boven was.¹¹³

Dat naast de bereidheid eveneens de mogelijkheid tot bijdragen een rol speelde tonen de Ouderfondsboekjes ook. Al tijdens de bouw van de school bleken sociaaleconomische factoren een rol te spelen. Voor de dagelijkse gang van zaken gold dat net zo goed. Met enige regelmaat kregen de leerkrachten van ouders te horen dat ze hun toegezegde bijdragen verlaagden of opschortten. In de schriftjes vinden die mededelingen hun echo in notities als “zonder werk geweest,”¹¹⁴ “kan niet meer betalen”¹¹⁵ of “betaalt niets meer, in verband met werkeloosheid.”¹¹⁶

Ouders droegen bij aan het Ouderfonds, of reageerden op verzoeken van leidsters om te helpen met instandhouding van lesmateriaal. Ouderparticipatie in een wel minder alledaagse vorm kwam van de beeldhouwer E. Jekel (1905-?). Zijn zoon was sinds december 1936 leerling. De kunstenaar kreeg in 1940 van de gemeentelijke afdeling Kunstzaken opdracht tot het maken van een dierenfiguur, dat na voltooiing volgens de gemeente geschikt was om in een lokaal van de Zesde te plaatsen.¹¹⁷ De guanaco, een lama-achtige, inspireerde Jekel al eerder. Hij exposeerde ermee in de tentoonstelling ‘Kunst van heden’ in het Rijksmuseum.¹¹⁸

Oorlogsdreiging – en oorlog

In de jaren dertig zag Europa, naast een groeiend aantal vluchtelingen en ballingen, ook een onmiskenbaar toenemend oorlogsgevaar. Het na 1918 ontwapende Duitsland maakte zich na de opkomst van Hitler als rijkskanselier weer flink breed. Ook andere staten voerden bewapening en militarisering op, en de kans op een nieuw conflict nam zienderogen toe. Door de innovaties in het krijgsbedrijf leefde er een grote angst voor luchtaanvallen, en voor de effectieve inzet van strijdgassen.

Allerlei initiatieven tot beschermingsmaatregelen zagen het licht. De Amsterdamse politiecommissaris M.J.M. Gemmeke publiceerde een boek waarin hij stelde dat een stad, mits de bevolking maar discipline toonde, heel goed te evacueren was bij een luchtaanval.¹¹⁹

Kinderen incorporeerden de oorlogssfeer als vanzelfsprekend in hun spel, zeker nadat Nederland daadwerkelijk bij het conflict betrokken raakte. Montessorikleuterleidster Brecht Alma – Willemse (1897-1984) signaleerde wijzigingen in het spel vanaf het begin van de vijandelijkheden in september 1939. De kinderen groeven schuilkelders, bouwden barricades en speelden ‘waterlinie’. Ze deden de sirenes van het luchtalarm na: “Dat angstig gejang imiteren ze meesterlijk”.¹²⁰ Tot spelelement werd ook het “rooie kruis” gemaakt:

Op een plank, die als brancard wordt gebruikt, leggen ze het slachtoffer, en zorgvuldig wordt het weggebracht, héél serieus doen ze dat.

Kleuters, constateerde zij, kenden woorden – en spraken ze ook goed uit – als: sirene, luchtalarm, bommenwerper, jager, schuilkelder, afweergeschut, vluchtelingen en evacuatie.¹²¹ Kinderspel is een ding, maar oorlog is een serieuze zaak. Tijdens de meidagen is Amsterdam ook daadwerkelijk door bommen getroffen. Die voltreffers bleven, hoewel ze tientallen slachtoffers maakten, van nog vrij beperkte omvang.¹²² Een half jaar later, in november, vielen geallieerde vliegers het Wilhelmina Gasthuis aan, vanwege de kennelijke aanwezigheid van Duitse militairen op het terrein.¹²³ Gedurende de hele verdere oorlogsperiode bleef het ‘luchtgevaar’ ook in Amsterdam een constante factor. Tijdens de bezetting vielen geregeld bommen en stortte een flink aantal vliegtuigen in de stad en directe omgeving neer. Gemeenten hadden een belangrijke taak bij de luchtbescherming, maar ook particuliere bedrijven boden schuilkelders en gasmaskers aan.¹²⁴ Scholen kregen van regeringswege de verplichting hun leerlingen tijdens de schooluren van een naamplaatje te voorzien, dat de kinderen met een koordje om de nek onder hun kleding droegen.¹²⁵ De uitvoering lag bij de gemeenten. Deze plaatjes bleken minder duurzaam dan gehoopt. Eind september 1940 stuurde de afde-

ling onderwijs van de gemeente Amsterdam een circulaire rond waarin ze wees op het veelvuldig verloren gaan van deze plaatjes tijdens het gebruik. Die snelle slijtage was geen reden voor de gemeente een betere kwaliteit aan te kopen. Wat vaker vervangen vond men uit oogpunt van totale kosten beter. De enige innovatie was het inslaan van een metalen ringetje, dat inscheuren door het koordje moest beperken.¹²⁶

Ondanks de nu wat naïef aandoende initiatieven is de lugubere ratio achter de naamplaatjes duidelijk. Recente gebeurtenissen hadden aangevoeld dat het bombarderen van steden tot het oorlogsrepertoire was gaan behoren, waarbij scholen en ziekenhuizen net zo kwetsbaar waren als elk ander doelwit.

De bezetting van Nederland bracht natuurlijk ontwikkelingen met zich mee die niet onopgemerkt bleven. In Amsterdam vonden uitgesproken gewelddadigheden op straat hoofdzakelijk plaats in de binnenstad, maar de gevolgen konden zich ook uitstrekken over de hele stad. In februari 1941 leidde een bekende reeks incidenten, culminerend in de razzia's van 22 en 23 februari, tot de beroemde Februaristaking. De stakingsdagen zijn vooral bekend vanwege schietpartijen in de straten, demonstraties en het omgooien van trams. Op de kinderen van de Zesde hadden de gebeurtenissen in ieder geval weerslag. Eerder bleek al dat een oom van leerlinge Klara Musikant opgepakt werd. In een brief aan een Oudercommissielid, niet gedateerd maar eind februari of begin maart

1941 te plaatsen, schreef mevrouw Kuperus: “De kinderen waren tengevolge alle narigheden erg nerveus en druk.”¹²⁷

Bij luchtaanvallen – of pogingen daartoe – op Schiphol kwamen met regelmaat verdwaalde projectielen in Amsterdam-Zuid terecht. In de nacht van 14 op 15 augustus 1941 gebeurde dat op vele plekken in de buurt. Rond kwart over vijf 's morgens trof een brandbom de Zesde en vernielde balklaag en vloer van de zolderverdieping. Niet minder dan zeventien brandweermannen hadden de handen vol aan het bluswerk.¹²⁸ Ruim twintig vierkante meter dakbeschot brandde weg, het plafond van het gymlokaal raakte beschadigd en in één leslokaal gingen de gordijnen en een deel van de vloer verloren. Voor een snelle uitvoering van het herstelwerk, dat niet zonder verstoring van het onderwijs kon, moest de school een week dicht.¹²⁹ In de herinnering van mevrouw Kuperus betekende dit overigens niet meer dan “ons wat behelpen.”¹³⁰ Zoals hieronder nog zal blijken had de school op dat moment de handen vol aan de gevolgen van de gedwongen verwijdering van de Joodse leerlingen. Voor Anne, die toch al op de wip zat, moet dit een extra week vakantie hebben betekend.

Oorlogs- en bezettingsomstandigheden bleven de loop van het schoolleven dwars zitten. Tot de kleine praktische kwesties behoorde de aanschaf van borsteltjes en puimsteentjes voor het handenwassen omdat er “geen zeep meer te krijgen” was.¹³¹ Grotere problemen waren er ook.

In november 1941 besloot de Duitse Wehrmacht de nabijgelegen Bugenhagenschool te vorderen. Op stel en sprong moesten de leerlingen elders ondergebracht. Eén van de leerjaren vond onderdak bij de Zesde. Mevrouw Kuperus maakte geen bezwaar tegen de komst van de tijdelijke inwoners.¹³²

Toenemende moeilijkheden

Naast de complicaties door de oorlogstoestand, de alom en dus ook in de school heersende angst en nervositeit, was er de specifiekere dreiging naar de Joden. Zoals bekend lieten maatregelen tegen de Joodse bevolkingsgroep na het begin van de Duitse bezetting niet lang op zich wachten. Het verbod op ritueel slachten en de verwijdering van Joden uit de luchtbescherming behoorden tot de vroegste chicanes. Al snel volgden de eerste initiatieven tot ‘Wirtschaftsentjüdung’, uitstoting uit de economische bedrijvigheid. Maar daarvoor kwamen al de ambtenaren in beeld. Na veel heen en weer geschrijf gaf het Amsterdamse college van B. en W. op 18 oktober aan de schoolhoofden in het openbaar onderwijs opdracht hun personeel de zogenaamde ‘Ariërverklaring te laten tekenen.’¹³³ Deze maatregel raakte het hoofd van de kleuterschool, juffrouw Cohen, direct. Maatregelen die de Joden verder marginaliseerden, raakten eveneens het reilen en zeilen van de Zesde. Bij het voorbereiden van iets onschuldigs als een

schoolreisje hield mevrouw Kuperus in het voorjaar van 1941 al rekening met beperkingen voor een deel van de kinderen:

Dit reisje was begroot op f 1,50 per ll. Toen bleek dat er wel badgelegenheid was in Valkeveen ook voor de Joodse kinderen, moest er een extra vertering gemaakt worden. Gezien de lente wou ik dit niet voorbij laten gaan.¹³⁴

In dit geval viel de feitelijke situatie vooralsnog mee. Een gelukje waar mevrouw Kuperus direct gebruik van maakte, al moest ze met bovenstaande tekst een budgetoverschrijding in de boeken motiveren. Het is tekenend, en in het licht van wat er allemaal nog volgde niet ongrijpelijk, dat het meevallertje zich heel anders in haar herinnering nestelde. Meer dan dertig jaar later omschreef ze het zo:

Ik denk aan ons schoolreisje in 1941, waar we ergens in 't Gooi, in Valkeveen met de kinderen wandelden en we langs een uitspanning kwamen waar joden niet toegelaten werden. We negeerden de uitnodiging binnen te komen; dan maar liever geen glaasje limonade.¹³⁵

Beide scenario's sluiten elkaar niet noodzakelijk uit, maar het negatieve blijkt het geheugen te domineren. Overigens is het heel goed mogelijk

dat het groepje de uitspanning van de gebroeders Kapteijn passeerden voor ze gastvrijere lokaliteiten vonden. Die Valkeveense broers deden als NSB'ers en SS'ers tijdens en na de oorlogsjaren aardig van zich spreken.¹³⁶

De zo gewilde Artis-uitjes kwamen door alle verbodsbepalingen ook in het gedrang. De schooladministratie van de Zesde geeft geen concrete informatie, maar de problematiek leefde uiteraard breder. Eind mei maakte de Rijkscommissaris bekend dat Joden voortaan buiten openbare parken en plantsoenen moesten blijven. Een schoolhoofd uit de Dapperbuurt vroeg de burgemeester of dat ook inhield dat "Joodsche leerlingen, onder geleide van hun onderwijzer, geen toegang hebben tot Artis, Kol. Inst. [= huidige Tropenmuseum], parken enz."¹³⁷ Een antwoord is niet bekend, maar het schoolhoofd was niet de enige voor wie het verbod onduidelijk was. Ambigüiteit in de Nederlandse redactie van de verordening kreeg onverwijld correctie, zo lieten de dagbladen weten.¹³⁸

Enkele volgende paragrafen zullen de latere ontwikkelingen van het anti-Joodse beleid nader uiteenzetten. Er stond de kinderen en volwassenen van de Zesde nog een en ander te wachten, waarbij het niet meer ging om een glaasje limonade of een bezoek aan Artis.

Het ombouwen van het Nederlandse onderwijs in meer 'deutschfreundliche' richting had meer aspecten als de wel zeer prominente antisemitische. Instellingen die bepaalde vakken in bestaande schoolgebouwen aanboden konden

moeilijkheden krijgen. Met ingang van 15 juli 1941 stond de gemeente de Amsterdamsche Vereeniging voor Onderricht in het Fransch het gebruik van lokalen in ruim veertig scholen, waaronder de Zesde, niet langer toe.¹³⁹

“Krachtens de opdracht....” – De gedwongen scheiding

Op 29 augustus 1941 maakte de secretaris-generaal prof. dr. Jan van Dam van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming bekend dat hij in opdracht van Rijkscommissaris Seyss-Inquart overging tot segregatie van het onderwijs. Dat wil zeggen, Joodse leerlingen mochten nog slechts onderwijs krijgen van eveneens Joodse leerkrachten. De secretaris-generaal vervolgde:

Dit heeft ten gevolge, dat met ingang van den genoemden datum de hierbedoelde leerlingen niet langer in de onderwijsinstellingen zullen mogen worden toegelaten, tenzij het onderwijsinstellingen betreft, welke alleen voor deze leerlingen zijn bestemd.¹⁴⁰

Hoewel wat omfloerst verwoord, was het punt duidelijk: een verdere scheiding tussen Joodse en niet-Joodse ingezetenen van Nederland. Voorbereidingen voor de daadwerkelijke uitvoering waren volgens de bekendmaking al in

een “vergevorderd stadium”.¹⁴¹ Dat betekent dat de opdracht al beduidend ouder was. In ieder geval één Amsterdamse HBS-directeur gaf op 10 juli te kennen dat hem om een opgave van de Joodse leerlingen was gevraagd.¹⁴² Een circulaire aan de openbare kleuter- en lagere scholen is gedateerd op 9 juli.¹⁴³ De rectrix van het Gemeentelijke Lyceum voor Meisjes had haar lijst, waarop ook de naam van Margot Frank prijkte, op 16 juli klaar.¹⁴⁴ Naar het schijnt was Van Dam al in het voorjaar van de plannen op de hoogte.¹⁴⁵

De germanist Van Dam stond bekend als ‘deutschfreundlich’, maar hij was geen lid van de NSB.¹⁴⁶ Hij bekleedde diverse functies in het onderwijsveld. Zo was hij voorzitter van de oudercommissie van de Eerste,¹⁴⁷ en bovendien curator van het genoemde Lyceum voor Meisjes.¹⁴⁸ Zijn twee zoons bezochten het Montessori Lyceum.¹⁴⁹ Zoals het eerdere citaat uit *Storm* aantoonde was dit SS-blad niet erg ingenomen met de solide positie van het montessorionderwijs en met Van Dams welwillendheid inzake de financiering.

Aan de verplichte opgave van de Joodse leerlingen ging er overigens een vooraf van zogenaamde ‘Volksduitsche’ kinderen, kinderen met minstens een ouder of twee grootouders van ‘Duitse afstamming’. Van Dam had van Duitse zijde opdracht gekregen om het animo voor op te richten Duitse scholen te inventariseren.¹⁵⁰ Het is niet moeilijk voor te stellen welke verstrekkende gevolgen de maatregel had, nog

afgezien van de principiële verwerpelijkheid. Een gigantische herschikking van leerlingen, personeel, leermiddelen, gebouwen en fondsen moest in een betrekkelijk korte tijd zijn beslag krijgen. Een bekend voorbeeld van de toegepaste kunstgrepen leverde de Wilhelmina Catharinaschool met montessori-afdeling aan de Weteringschans. Daar voltrok de scheiding tussen de Joodse en de niet-Joodse kinderen zich door het dichtmetselen van enkele doorgangen in het gebouw.

Om de Joodse montessorileerlingen tot twaalf jaar op te vangen, kwam er een over drie locaties verdeelde Joodse Montessorischool. Die op het Daniel Willinkplein, nu Victorieplein, kwam onder de hoede van onderwijzeres Rosalie Joosten, die niet in haar functie van hoofd op de particuliere Amsterdamsche Montessorischool mocht blijven. Tijdens de hectische opbouw van de nieuwe Joodse school woonde ze in Zandvoort, en ze moest toestemming vragen om in Amsterdam te mogen logeren.¹⁵¹ Uiteindelijk vond ze onderdak bij het gezin De Levie.¹⁵² Mevrouw De Levie had eerder haar functie in de Oudercommissie van de Zesde verloren, om dezelfde reden waarom mevrouw Joosten haar aanstelling bij de Amsterdamsche Montessorischool verloor.

Ro Joosten was al lang actief in de montessoriwereld. Ze trouwde in 1913, overigens tegen de zin van haar ouders, en het huwelijk strandde acht jaar later.¹⁵³ Ze bleef de rest van haar leven wel consequent de huwelijkse naam Joosten –

Chotzen gebruiken. Ze schreef diverse boeken en brochures over theorie en praktijk van het montessorionderwijs en was aanwezig bij talrijke internationale bijeenkomsten.

Ook was ze als bestuurslid betrokken bij de oprichting van het Montessori Lyceum.¹⁵⁴ In januari 1935 hield zij voor de Nederlandse Montessori Vereeniging in school No. 51, de kleuterafdeling van de Zesde, een voordracht over “De school onze keuze”.¹⁵⁵ Ro Joosten bleef ook tot ze overal uitgegooid werd een prominent vertegenwoordigster van het montessorionderwijs.

Haar Joodse achtergrond stond garant voor aanzienlijk persoonlijk leed in de jaren ’40-’45. In de begintagen van de bezetting werd ze geconfronteerd met de zelfdoding van haar zus, zwager, neef en nicht.¹⁵⁶ Een gemengd gehuwde zus kreeg problemen met de SD,¹⁵⁷ die uiteindelijk met een sisser afliepen. In de nadagen van diezelfde bezetting kwam ook nog haar broer om het leven in het zogenaamde ‘Oranjehotel’, waar zij overigens pas een goed jaar later achter kwam.¹⁵⁸ Dat zij al voor de bezetting tot de Hervormde kerk toetrad behoeft haar voor deportatie.¹⁵⁹

Voor de Zesde betekende de segregatie vanuit heel praktisch oogpunt een verlies van ongeveer een derde van de leerlingenpopulatie.¹⁶⁰ Het aantal daalde van 271 naar 179, wat meteen ook een leerkracht boventallig maakte.¹⁶¹ Hierdoor moest juffrouw Van Doornum, aan de school

verbonden sinds 1935, begin 1942 het veld ruimen.¹⁶² Aan de Oudercommissie schreef ze:

Ik hoef U wel niet te verzekeren, dat ik niet dan noodgedwongen het werk heb opgegeven, dat mijn volle liefde had en zooveel mooie ogenblikken heeft geschonken van spontane kinderneliefde en -vreugde!¹⁶³

Het leerlingenregister van de Zesde biedt een onbedoeld inkijkje in de moeilijkheden die uit het gehaaste karakter voortvloeiden. De kinderen die het laatste leerjaar doorlopen hadden werden uiteraard gewoon aan het eind van het schooljaar per 12 juli 1941 uitgeschreven, onder vermelding van hun vervolgopleiding. Zeven leerlingen gingen naar het Montessori Lyceum, waaronder de Joodse kinderen Werner Basz, Kitty Egyedi en Albert de Mesquita.¹⁶⁴ Als respectievelijk een uitwijking uit post-Weimar-Duitsland, een genaturaliseerd Joods-Hongaarse en een jongen uit een al generaties Nederlands-sefardische familie vormen die drie een fraaie dwarsdoorsnede. Ook bij vier andere Joodse leerlingen staat overgang naar regulier middelbaar onderwijs vermeld. Terwijl rond die tijd de voorbereidingen tot segregatie bij de Afdeling Onderwijs van de gemeente al in volle gang waren. Zo maakten deze zeven deel uit van de aanzienlijke groep kinderen die hun gewenste nieuwe school niet van binnen zouden zien, maar op stel en sprong de inderhaast

gevormde Joodse scholen instroomden. Veertien kinderen die na het zesde leerjaar de Zesde verlieten schreven tussen 1 en 11 juli een stukje of een versje in een afscheidsalbum voor hun juffrouw H. (Lena) Südfeldt (1901-?). Onder hen waren Albert de Mesquita, Ap Reiner en Sol Kimel.¹⁶⁵ De eerste deed met goed gevolg toelatingsexamen voor het Montessori Lyceum; de andere twee, neven en onafscheidelijk, zouden naar de al langer bestaande Joodse HBS gaan. Albert kwam op het Joods Lyceum terecht, in dezelfde klas als Anne Frank.¹⁶⁶

Later, toen de tijden nog grimmiger werden, dook Albert nog enkele maanden bij juffrouw Südfeldt onder.¹⁶⁷ Er is niet veel bekend over onderduikhulp door leerkrachten uit de lagere Montessorischolen. Het is dus moeilijk om vast te stellen hoe uitzonderlijk juffrouw Südfeldt daarin was. Wel is zeker dat op de Vijfde in de ochtend van 9 september 1943 de 27-jarige leidster Louise ('Wies') Kilian (1916-1999) "op last van de Duitse overheid" werd gearresteerd.¹⁶⁸ Ze zat meer dan twee weken in voorarrest omdat de Sicherheitspolizei haar verdacht van hulp aan ondergedoken Joden. Uiteindelijk was haar echter niets ten laste te leggen.¹⁶⁹ Aan de Eerste werkte onderwijzeres Bastiana ('Jeanne') Lindeman (1917-?). In 1938 haalde ze haar onderwijsakte en volgde in het begin van de oorlog de montessoricursus.¹⁷⁰ De overlevering wil dat zij via haar huis aan de Linnaeusstraat een tweejarig Joods meisje, en later enkele andere kinderen naar onderduik-

adressen bracht.¹⁷¹ Van deze onderwijzeressen is juffrouw Südfeldt in die zin uitzonderlijk dat zij voor zover bekend als enige onderduikhulp aan een eigen leerling gaf. In mei 1944 stapte zij over naar de nieuw gevormde Achtste,¹⁷² die uiteraard al geheel gesegregeerd van start ging.

Voor die kinderen die in het lager onderwijs bleven was het alternatief nog niet voorhanden. Pas op 27 september, heel kort voor de uiterste datum van 1 oktober, schreef de Zesde nog 91 leerlingen uit, waaronder 21 die net in augustus als nieuwe leerling in de eerste klas waren aangenomen.¹⁷³ Dertien van hen hadden ouders die Duitsland na januari 1933 verlieten, zeven daarvan zijn in de jaren daarna vermoord. Een zevenjarige jongen uit Oostenrijk was zonder ouders in Nederland en overleefde in onderduik. Van de overige 76, hetzij van ouders die Nederlands waren of er al voor 1933 woonden, overleefden er 32.

Van de genoemde 91 gingen er 87 naar de nieuwe Joodse Montessorischool aan het Daniel Willinkplein, en één naar een niet nader aangeduide Joodse school. Max Houtkruijer (1929-1943) ging naar de Joodse ULO. De overige twee gingen naar het Joods Lyceum: Anne Frank en Hanneli Goslar.¹⁷⁴

Die laatste drie zouden dus aanvankelijk 'blijven zitten'. Anne Frank schreef in 1942 in haar dagboek dat zij eigenlijk een de "zevende jaar" op de school zou blijven.¹⁷⁵ Voor Hanneli gold dat blijkbaar ook. Duidt dit er dan op dat mevrouw

Kuperus deze twee meisjes in juli 1941 eigenlijk nog ongeschikt vond voor de middelbare school? Zij herinnerde zich Annes situatie dertig jaar later zo:

Als er in 1941 aan het eind van het cursusjaar plannen gemaakt moeten worden besluiten haar ouders haar nog een jaar op school te laten. Ze is nog jong, heeft in haar lagere schooltijd nog al eens wat gemist door ziekte, ze willen het gaan naar een Middelbare school nog wat uitstellen. Dan komt in Amsterdam het besluit van hogerhand, dat de joodse kinderen in aparte scholen moeten worden ondergebracht en er wordt in Zuid een school gevormd voor alle joodse Montessorileerlingen. In overleg met de school wordt nu toch maar besloten dat Anne naar het Lyceum zal gaan, een verandering nu.....en dan volgend jaar nog eens lijkt minder geschikt.¹⁷⁶

Opmerkelijk is wel dat voor Hanneli kennelijk precies dezelfde beslissingen zijn genomen. De beweegredenen zijn in haar geval niet bekend. Hanneli zei er in 2009 dit over:

Wij zouden nog een jaar blijven, allebei. Maar toen moesten we op de joodse school en toen is dat verloren gegaan, en dat was dan ook helemaal niet erg,

want wij waren niet zo veel slechter als die anderen.¹⁷⁷

Dit wijst er op dat een extra jaar voor de drie genoemde leerlingen door de segregatie is doorkruist. Nu Anne en Hanneli niet samen naar het zevende jaar gingen, kwamen ze samen op het Lyceum terecht.

Door particulier initiatief ontstond een Joods Montessori Lyceum, opgezet door de vader van twee leerlingen van het Montessori Lyceum. Hij wilde, met medewerking van een ontslagen docente, de daar weggestuurde leerlingen opvangen. Ook leerlingen die niet van het Montessori Lyceum kwamen vonden er onderdak.¹⁷⁸ Er zijn geen bronnen bekend waaruit blijkt dat deze school überhaupt eerstejaars leerlingen aannam. Bovendien bestaat geen duidelijkheid over het moment waarop dit initiatief daadwerkelijk van start ging. De school werd verder, anders dan het Joods Lyceum, niet gefinancierd door de Joodsche Raad.¹⁷⁹

Een serieuze optie voor Anne, als haar ouders haar al graag op een Montessorischool hadden laten blijven, lijkt deze school niet te zijn geweest. De twee zussen Ilse en Marty van Collem, vriendinnen van Anne en Margot, bezochten de school wel.¹⁸⁰ Ook enkele kinderen die aanvankelijk het Joods Lyceum in de Stadstimmertuinen bezochten, gingen later naar het Joods Montessori Lyceum. Dat hangt mogelijk samen met de locatie. Een leerlinge van het Joods Lyceum herinnert zich dat de

vervolgingen in de binnenstad veel zichtbaarder waren: “In die buurt werd je er veel meer mee geconfronteerd wat er aan de hand was dan in Zuid.”¹⁸¹

In de Niersstraat kreeg de uitstoting zijn verdere beslag. De Joodse kleuterjuf Cohen had uiteraard al eerder de Ariërverklaring niet af kunnen leggen. Ze kreeg vanzelfsprekend haar congé, en wel per 1 maart 1941.¹⁸² Met ingang van 15 augustus nam Barbara Bogers (1889–1976) haar functie over.¹⁸³ De rücksichtslose scheiding richtte ook nog verdere schade aan. Niet alleen de Joodse kinderen en hun Joodse leerkrachten moesten weg, ook de Joodse leden van Oudercommissies konden hun biezen pakken. De voorzitter van de Oudercommissie aan de Zesde, mevrouw De Levie, ontving in mei een gemeentelijke circulaire die duidelijk maakte dat ze dat gremium moest verlaten.¹⁸⁴ Op 12 juni 1941 vergaderde de commissie, en die avond trad zij met dank van de achterblijvers voor bewezen diensten, als lid en voorzitter terug.¹⁸⁵

Bij andere scholen uit de montessorifamilie zijn soortgelijke ontwikkelingen te zien, al zijn niet altijd eenduidige bronnen beschikbaar. Scholen rapporteerden jaarlijks vrij uitgebreid aan het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS). Die rapporten zijn deels nog aanwezig. In enkele gevallen zijn alleen cijfers over de kleuterafdelingen bekend. Toch is er enig vergelijk mogelijk. Direct na de zomervakantie van 1941 telde de Vierde in de Oosterparkbuurt acht groepen

met bij elkaar 297 leerlingen. Een van hen was David Witjas uit de door Jan Wiegel geportretteerde kleuterklas in de Niersstraat, die in 1939 door een verhuizing van school wisselde.¹⁸⁶ De verdrijving van de Joodse kinderen bracht dit in korte tijd terug tot 112. De school reorganiseerde noodgedwongen naar drie groepen, die leerlingen van zes levensjaren omvatten.¹⁸⁷

In het schoolarchief van de Eerste mist de opgave van het leerlingenaantal aan het CBS voor 1940. De terugloop van 1941 is in het schoolarchief daarom alleen te relateren aan de cijfers van 1939. Op 16 december van dat jaar had de school 221 leerlingen. Na de segregatie zijn er op 31 december 1941 nog 165. Vier kinderen gingen naar een Duitse school, en vertrokken dus niet vanwege de anti-Joodse maatregel.¹⁸⁸ Naar het schijnt moesten 55 kinderen, inclusief kleuters, de school vanwege hun afkomst verlaten.¹⁸⁹ Tot de Joodse leerlingen van de Eerste behoorde ook Jacqueline van Maarsen.¹⁹⁰ Zij zou naar het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes gaan, maar dat vond uiteindelijk geen doorgang.¹⁹¹ Zij moest – tijdelijk – naar het Joods Lyceum en raakte daar met Anne Frank bevriend.

Van de Derde in Zuid en de Vijfde in Oost zijn alleen gegevens over de kleuters bekend. Bij de kleuters van de Derde was blijkens de rapportage aan het CBS in 1941 nauwelijks een teruggang in het leerlingenaantal.¹⁹² De kleuterafdeling van de Vijfde raakte in de nazomer van 1941 in ieder geval zeven kinderen kwijt.¹⁹³ School No. 51, kleuterafdeling van de Zesde,

schreef noodgedwongen 35 Joodse kleuters uit.¹⁹⁴ Negen waren van uit Duitsland uitgeweken ouders, waarvan er vier overleefden. Van de overige 26 zijn er veertien vermoord.

Uiteraard had de maatregel, drastisch en consequent doorgevoerd, grote personele maar zeker ook materiele gevolgen. De exodus van leerlingen naar de nieuwe Joodse Montessorischool aan het Daniel Willinkplein vergde veel van alle partijen. De onthoofde Oudercommissie van de Zesde kwam in september bijeen en besprak de toestand met mevrouw Kuperus.

De vergadering was het er snel over eens dat een proportioneel deel van de gelden uit het Ouderfonds, de bijdragen van de ouders, “zeer zeker” toekwam aan de “vertrokken groep”. Ongeveer een derde deel van op 31 augustus aanwezige geldmiddelen zou dan ook naar de Joodse Montessorischool gaan, onder voorbehoud dat ook de andere Montessorischolen tot zo’n maatregel zouden overgaan.¹⁹⁵ Misschien was het een kwestie van lange adem om met die andere scholen op een lijn te komen, maar het duurde nog tot november 1942 voor het tot overdracht van het geld kwam.¹⁹⁶ Mevrouw Joosten tekende de kwitantie pas in januari 1943.¹⁹⁷ Enkele maanden later was het met het Joodse onderwijs sowieso gedaan.

Volgens de niet-Joodse leerling Roald de Graaf schonken de in 1941 regulier vertrekkende kinderen aan mevrouw Kuperus een exemplaar van *Hollands Glorie* van Jan de Hartog, en zetten zij allemaal, ook Anne Frank, voorin hun

naam. De Graaf wist dit van mevrouw Kuperus, die dit boek kennelijk nog in haar bezit had.¹⁹⁸ Kennelijk is deze geste vergelijkbaar met het genoemde album voor juffrouw Südfeldt. Op zich is Annes naam opmerkelijk omdat zij in de zomer van 1941 juist nog *niet* zou vertrekken. Van degenen uit haar jaarlaag die wel naar het middelbaar onderwijs gingen werd dat al op 12 juli aangetekend. Wat er van het boek is geworden of waar het zich nu bevindt is niet bekend. Voor een deel van de tientallen kinderen die meedingen naar de Joodse Montessori School kan worden gezegd dat zij van de bijdragen van hun ouders aan het Ouderfonds niet veel terugzagen. Zoals hierboven bleek liet de overdracht van het geld op zich wachten, en deportaties eisten vanaf juli 1942 onverbiddelijk hun tol. Er zijn er betrekkelijk weinig die later nog iets over hun ervaringen hebben kunnen vertellen. Een van hen, Rela Salomons (1929), vertelde in 2012:

Ik weet toen in de zesde klas, toen we bij mevrouw Joosten zaten, mevrouw Joosten was een leerling van Mary Montessori, toen hebben Suus en ik, hebben een soort terrarium van mos, en dat hebben we in elkaar gezet en naar de klas gebracht en mevrouw Joosten was er heel erg enthousiast over en het heeft voor een tijdje in de klas gestaan op tentoonstelling.¹⁹⁹

Deze terrariumbouw was uiteraard een mooie

toepassing van het montessoriaanse natuuronderwijs zoals mevrouw Joosten dat ook samen met Portielje propageerde. Dat verklaart ongetwijfeld ook Joostens enthousiasme. Het past bij haar levenshouding dat zij het onderwijs op de nieuwe school zoveel mogelijk op de gewone manier voortzette. Als reactie op materiele hulp van buitenstaanders, die zelfgemaakt lesmateriaal schonken, schreef ze:

Al gaan mijn gedachten en belangstelling steeds weer uit naar het oude, vertrouwde milieu na de eerste zeer moeilijke maanden, is het toch prettig te hooren dat de kinderen zeer ingenomen zijn met hun school en te voelen, dat er allerlei aan het groeien is.²⁰⁰ In het schooljaar 1942 – '43, het tweede jaar dat het Joods Lyceum operationeel was, kwam Rela Salomons met nog vier andere ex-leerlingen van de Zesde in klas 1B van die school terecht.²⁰¹ Nog drie anderen kwamen van de Joodse Montessorischool waar de kinderen van de Vierde naartoe gingen.²⁰² Daarmee telde klas 1B onder 27 leerlingen er minstens acht die van een montessorischool kwamen. Hoe het in het eerste leerjaar (Annes klas van dertig had er minstens zeven) was is onbekend, maar niet alle docenten waren met de montessorikinderen ingenomen. In oktober 1942, Anne

had de school al verruild voor het Achterhuis, schreef mevrouw Joosten aan de rector van het Lyceum. Ze had van oud-leerlingen en ouders gehoord dat enkele leraren schampere commentaren leverden op de nieuwe montessorileerlingen. Volgens Joosten was het “voor kinderen over ’t algemeen onplezierig in een uitzonderingspositie te verkeren of daarop aangezien te worden.”²⁰³ Een schrijnende vaststelling, in aanmerking genomen dat alle betrokkenen toch al in een uitzonderingspositie zaten.

De rector moest na onderzoek tot zijn leedwezen bevestigen dat er geprikkelde uitlatingen over ‘Montessori-manieren’ tegen nieuwe leerlingen waren geweest. Hoewel hij niet expliciet inging op de ‘uitzonderingspositie’ was hij duidelijk:

U moogt vertrouwen, dat opmerkingen van dezen aard in den vervolge achterwege zullen blyven, al kan in dezen tyd niet steeds voorkomen worden, dat men zich tegen een bewegelyke en soms ongezegglyke klasse uitlaat op een wyze, die achteraf niet gelukkig bleek.²⁰⁴

Uitgesloten kinderen met uitgesloten leraren, die een deel van die kinderen nog eens

in de hoek zetten. In het zenuwslopende proces waaraan de Joodse bevolkingsgroep op dat moment in alle facetten van het leven blootstond niet onbegrijpelijk, maar wel wrang. Mevrouw Joosten legde met haar observatie van de uitzonderingen onder de uitzonderingen de vinger op een heel zere plek.

De draad opgepakt

Had de school verder veel keuzemogelijkheden zelfstandig stelling te nemen in de dilemma's en vraagstukken van de tijd? Waarschijnlijk niet. Het apart zetten van de Joodse bevolkingsgroep volvoerde de bezettende macht in een gefaseerd maar onverbiddelijk proces. Niet alleen de vervolging van leerlingen en personeel, maar complete palet van tijdgebonden narigheden drukten hun stempel op de school. Die school zag de Joodse leerlingen, leerkrachten en formeel betrokken ouders vertrekken, het ontstaan en repareren van bomschade en de opvang een collegaschool in ruimtenood door vordering. Voor die opvang geldt cynisch genoeg dat er door het vertrek van zoveel kinderen ruimte was. Daar bovenop kreeg de school in 1943 nog eens de twijfelachtige eer als inleverpunt voor radio's te dienen. Wat overigens voor nog zo'n zestig andere Amsterdamse scholen gold.²⁰⁵

De Oudercommissie kwam in aangepaste samenstelling bijeen en besprak als tevoren

onderwerpen als het Sinterklaasfeest of contacten met andere scholen, en ondernam pogingen het voor de overgebleven kinderen een beetje leuk te houden. Hoe begrijpelijk en juist dat ook was, blijft het een ongemakkelijk beeld in het licht van het grotere geheel. Overigens was de neiging er het beste van te maken wijd verbreid in alle geledingen van de samenleving en het mag dus niet verwonderen dat het zich ook in het onderwijs voordeed.

Door ambtelijke diensten werden feiten en omstandigheden vrij onopgesmukt gerapporteerd. Voor particulieren en particuliere instellingen lag dat anders. De Nederlandsche Montessori Vereniging vormde daarop geen uitzondering. Het blad *Montessori Opvoeding* drukte jaarlijks een lijst van alle montessorischolen af. In de loop der jaren was die lijst allengs steeds langer geworden. Die van 1942 vermeldt echter de nieuw opgerichte Joodse Montessorischolen niet. Het was allerwege beter zich niet te veel met de apart gezette bevolkingsgroep te encailleren.

Welke culturen van angst, schaamte of onverschilligheid een stilzwijgen over de uitsluiting en vervolging van de Joden bewerkstelligde is al langer onderwerp van discussie. Voor de achterblijvers zat er niet veel anders op dan de draad op te nemen en verder te gaan. Het kostte de Zesde enige tijd de teruggang van het leerlingental weer in te lopen. In de loop van 1943 nam het aantal weer toe van 186 in januari tot 211 in september.²⁰⁶

Hoe het met de verdreven groep verder ging merkten de achterblijvers natuurlijk net zo goed op als ieder ander. Het is opnieuw een brief van mevrouw Kuperus aan de administrateur van het Ouderfonds J.H. ten Kleij die hierover inlichtingen geeft. De brief is van 22 juli 1942, toen de deportaties van de Joodse bevolking naar Westerbork en vervolgens Auschwitz net op stoom kwamen:

Dat zal met u ook wel zo zijn, 't is me onbegrijpelijk, hoe de joden dit alles dragen. Maar ze zijn nu ook wel aan 't eind van hun optimisme.

De oorlog duurt te lang, voor hun in de eerste plaats, maar ook voor ons.²⁰⁷

De administratie van de school, de nota's, rekeningen en kwitanties laten zien hoe het onderwijs op oude voet doorging. Ook in 1943 waren er uitgaven voor leermiddelen, planten en dieren. Een deel van de aangeschafte boeken was afkomstig van leesgezelschap Como aan de Rijnstraat.²⁰⁸ Lenen kon bij Como ook, en via hun helpers lazen Anne en de anderen in het Achterhuis ook boeken van deze onderneming.²⁰⁹ Ook in het jaar 1944, terwijl de wegvoering van de Joden vrijwel compleet was en talloze andere ontwikkelingen het leven toenemend ontwrichtten, bleven sommige dingen gewoon hetzelfde. In her voorjaar kwam opnieuw een lichte montessorileidsters en -leiders van de opleiding. Mevrouw Kuperus was ook nu weer

gecommitteerde bij drie examens. Deze vonden midden juni plaats, de eerste minder dan een week na D-Day.²¹⁰ Datzelfde jaar bracht de in 1934 geopende school én het hoofd ook het tienjarig jubileum. Het personeel en de Oudercommissie wilden dit vieren. Mevrouw Kuperus vroeg de gemeente toestemming om de gymzaal en enkele andere ruimtes voor een feestje te gebruiken. De inspecteur en de wethouder adviseerden positief. De wethouder wees er in zijn beschikking nog wel op dat er geen elektriciteit mocht worden gebruikt, een onmiskenbaar teken van de tijd.²¹¹ Zaterdagmiddag 30 september en zondag 1 oktober zouden leerlingen zingen en stukjes opvoeren voor ouders, leerkrachten en oud-leerlingen. Maar hoe sympathiek het initiatief ook was, uiteraard waren niet alle oud-leerlingen in de gelegenheid te komen. Ook een teken van de tijd! Of het door het stroomgebrek was of door andere oorzaken, het feest vond toch geen doorgang. Mevrouw Kuperus kreeg vanwege haar jubileum wel een cadeau, het boek *De Tachtigjarige oorlog* van Jan Romein.²¹² De viering van tien jaar Zesde moest tot na de bevrijding wachten.²¹³ Natuurlijk was ook toen een grote groep oud-leerlingen niet meer in staat om te komen.

De latere nasleep

Op 5 mei 1945 was de geleidelijke bevrijding van Nederland door de geallieerde troepen voltooid. Ook het westen van het land, inclusief de

hoofdstad, was op dat moment vrij. Uiteraard was daarmee niet alles ineens weer normaal. Een deel van de gevolgen van oorlog en bezetting waren onomkeerbaar. Dit geldt wel in het bijzonder voor de vervolgte Joden: de overgrote meerderheid van hen was vermoord. Al in 1947 werd hierop gewezen in een boek met de zeker destijds pregnante titel *De oorlog die Hitler won*. De school ging uiteraard verder, en nieuwe leerlingen hadden hun opwachting gemaakt. In de naoorlogse schooldocumenten is niet veel terug te vinden over de dramatische gebeurtenissen van enkele jaren terug. De segregatie is uiteraard teruggedraaid, maar het verlies aan levens was niet te herstellen.

Enkele weken na de bevrijding van Amsterdam, op 26 juni, was er een feestelijke optocht van alle scholen tussen Boerenwetering, Stadhouderskade en Amstel.²¹⁴ De Zesde nam met een praalwagen aan de optocht deel. Er was nog geld in kas: de school schonk het organiserend comité vijftien cent per leerling. Deze post in de boeken leert meteen dat het leerlingenaantal weer tot 222 was opgelopen. Verder waren er kosten voor huur en decoratie van de wagen, en voor corsages en foaien voor de koetsiers.²¹⁵ Onder de overlevenden die langzamerhand tevoorschijn kwamen, hetzij “opduikende” onderduikers, terugkerende kampoverlevenden of de in de woorden van Presser “legale rest”, bevonden zich ook betrokkenen bij de Zesde. Lettie de Levie en haar moeder, de gewezen voorzitter van de Oudercommissie, kwamen

berooïd terug uit Theresienstadt. Zij vonden op hun beurt aanvankelijk onderdak bij Ro Joosten in de Stadionbuurt, nadat die enkele jaren eerder bij hen woonde. Lettie kon daar om de hoek bij het Amsterdams Lyceum deelnemen aan een versnelde en intensieve cursus voor Joodse kinderen en haalde zo in enkele maanden de twee verloren jaren in.²¹⁶

Onder de overlevenden waren uiteraard meer kinderen in de schoolleeftijd. Die ernstig getroffen groep druppelde langzaam de Zesde binnen. Als eerste schreef de school op 11 juli een negenjarig meisje in. Haar ouders waren vermoord en haar verzorger was een caféhouder uit de Ferdinand Bolstraat. In september volgde een zevenjarige jongen die beide ouders verloor, en die later kernfysicus en schrijver werd. In november een zesjarige jongen die alleen nog zijn moeder had, in december opnieuw een zesjarige jongen zonder ouders. In april 1946 kwamen twee zusjes die hun vader in Auschwitz verloren en waarvan de moeder, na dwangarbeid in Raguhn, ternauwernood Theresienstadt overleefde.²¹⁷ De oudste, bijna twaalf, had voor de oorlog een jaar op de school No. 51 gezeten.²¹⁸ De meesten bleven niet langer dan een of anderhalf jaar.

Herinnering

Eerder bleek al dat Otto Frank contact hield met mevrouw Kuperus en haar in 1947 een exemplaar van *Het Achterhuis* schonk. Ook Van Gelder

stuurde hij het boek.²¹⁹ Toen eind 1956 het op dat boek gebaseerde toneelstuk in Nederland werd opgevoerd, ging mevrouw Kuperus daar op Franks uitnodiging naartoe. Daarover schreef zij:

De waarde van het boek van Anne voor de mensheid is groot en die van het stuk ook. Juist in deze tijd doet het ons bezinnen op het feit, dat alles gedaan moet worden, om dergelijke toestanden te voorkomen, daar moeten wij ons steeds van bewust blijven.²²⁰

Rond dezelfde tijd ontstond een initiatief om iets blijvends ter herinnering aan Anne te realiseren, bijvoorbeeld het naar haar vernoemen van een school die ze bezocht.²²¹

Het idee sloeg aan. Burgemeester en Wethouders besloten op 17 mei 1957 de naam van de school te wijzigen in “6e Openbare Lagere Montessorischool, genaamd Anne Frankschool”.²²² Het was destijds uitzonderlijk dat een Montessorischool nog een andere naam dan van de grondlegster droeg. Anne Frank bleek die uitzonderingspositie te verdienen.²²³ In de aanloop naar de officiële naamswijziging sprak een journalist van *De Telegraaf* nog met onderwijzer Van Gelder, die wist te vertellen:

Ze maakte natuurlijk wel eens een opstelletje, maar ach, op die leeftijd zijn kinderen nog te jong om er maar direct een genie in te zien...²²⁴

Op 12 juni, Annes achtentwintigste geboortedag, was er een kleine plechtigheid bij de school, met kinderen, ouders, leerkrachten, een onderwijsinspecteur en vertegenwoordigers van de nog kersverse Anne Frank Stichting. En pers. Mevrouw Kuperus onthulde een nieuw houten naambordje. Een foto toont buiten dat bordje ook de aanwezigheid van Annes gewezen onderduikhelpers Jo Kleiman en Miep Gies.²²⁵ Haar vader kon er niet bij zijn, die verbleef in Engeland.²²⁶ Enkele jaren eerder was de kleuterschool, voorheen bekend als school No. 51, al omgedoopt tot 'Blauwe Zeedistel'.²²⁷

Op 3 mei in hetzelfde voorjaar was de Anne Frank Stichting opgericht. Op 19 juli 1957 hield het bestuur een persconferentie en wilde in het kader daarvan de school bezoeken. Dat laatste kon om zeer prozaïsche redenen niet doorgaan: vanwege de vakantie moest de werkster dringend met de zomerschoonmaak beginnen.²²⁸ Het schoolleven kabbelde in de tussenliggende jaren eigenlijk tamelijk rustig verder.

Nadat het gebouw bijna vijftig jaar dienst achter de rug had, benaderden de hoofden van de Zesde en de Blauwe Zeedistel samen met de voorzitters van beide Oudercommissies de wethouder van kunstzaken. Ze merkten op dat de school, destijds naar de toen heersende inzichten gebouwd, open was naar de binnenzijde van het woonblok. Daardoor deed het gebouw aan de straatzijde 'streng' en zelfs 'gevangenisachtig' aan. Het viertal had een idee om de gevolgen te beperken:

Het gebouw zoals het er nu uitziet, weerhoudt ouders van potentiële leerlingen ervan, bij ons aan te bellen, laat staan hun kinderen bij ons in te schrijven.

Ons verzoek aan U luidt concreet: het doen verstrekken van een subsidie aan een kunstenaarscollectief om in overleg met de medewerkers van beide scholen, ouders, leerlingen en bewoners in de straat, een gevelversiering, c.q. -schildering aan te kunnen brengen.²²⁹

Het verzoek kwam terecht bij – naar de tijdgeest zonder hoofdletters en modern gespeld – 'gemeentelijke inspectie van het onderwijs amsterdam'. De 'inspecteur' zocht naar fondsen en verklaarde zich bereid tot een 'koördinerende' rol tussen kunstenaars, school en omwonenden. Verder deed hij de persoonlijke suggestie:

de Muurschildering(en) moet(en) een relatie aangeven tussen de school van Anne Frank en het Achterhuis, c.q. het Anne Frankhuis, c.q. de Prinsengracht.²³⁰

Het was dus de onderwijsinspectie die een aan Anne Frank en haar verhaal gerelateerd ontwerp voorstelde, en niet de initiators of de afdeling Kunstzaken. De ambtelijke molens maalden snel. Minder dan vier weken na het

eerste verzoek kregen de initiatiefnemers bericht dat de commissie voor de Beeldende Kunstenaars Regeling in overleg een opdracht ging formuleren.²³¹ Het vervolg ging minder snel. Het 'koördineren' van de partijen kostte kennelijk de nodige moeite. De wanddecoratie kwam er zo'n anderhalf jaar later, maar niet zonder bezwaren uit de buurt.²³² Sinds 1983 is de beschildering van de gevel met enkele citaten uit Annes dagboek en haar handtekening voor de passanten zichtbaar. Het kunstwerk is ontworpen en uitgevoerd door de kunstenaar Harry Visser (1929). In de geciteerde passage komt onder meer het volgende citaat voor:

Het is een groot wonder dat ik niet al mijn verwachtingen op heb gegeven, want ze lijken absurd en onuitvoerbaar. Toch houdt ik ze vast, ondanks alles omdat ik nog steeds aan de innerlijke goedheid van de mens geloof.²³³

Andere beroemdheden

Buiten Anne Frank zijn er meer oud-leerlingen van de school, zowel uit kleuter- als lager onderwijs, die latere bekendheid kregen. Dat geldt uiteraard in de eerste plaats voor Hanneli Goslar, maar dat is dan wel vanwege haar connectie met Anne. In andere maatschappelijke en culturele contexten doken nog andere leerlingen van mevrouw Kuperus en haar medewerkers op. Bekendheid in de plaatselijke en landelijke politiek verwierf Pelle Mug (1934). Hij was voor de Partij van de Arbeid gemeenteraadslid in Amsterdam, en in 1972 boegbeeld van de factie die tegen regeringssamenwerking met de confessionele partijen was gekant.²³⁴ Hij is ook de broer van Sonja Mug, voor wie Anne een versje in haar poëziealbum schreef.

Merel Laseur (1934) woonde als kind aan het Merwedeplein. Haar ouders waren Cees Laseur en Mary Dresselhuijs, en ze werd actrice en journaliste. Zij herinnert zich dat ze tijdens de bezetting van een particuliere Montessorischool naar de Zesde moest omdat er geen openbaar vervoer meer was.²³⁵ Van zomer 1942 tot zomer 1945 bezocht ze de Zesde, om daarna weer terug te keren naar de chiquere Amsterdamsche Montessorischool.²³⁶

In 1949 gaf Otto Frank haar het bundeltje *Weet je nog*, met verhaaltjes van de hand van zijn dochter.²³⁷ Ze schreef hem naar aanleiding daarvan:

Ik kan mij nog wel iets van haar herinneren, maar weet U nog hoe klein of ik was toen Anne met mij speelde? Ik denk 3 of 4 jaar of zoiets.²³⁸

Nelly Wiegel (1936) is de jongere zus van Annes kleuterklasgenoot Jan. Zij was leerling van 1940 tot 1948, en stroomde door naar het Montessori Lyceum.²³⁹ Met haar huwelijksnaam Nelly Frijda is zij als actrice bekend van rollen in *De stilte rond Christine M.* en *Flodder*.

Componist en muzikant Mischa Mengelberg (1935–2017) kwam eind 1939 op school No. 51 en stapte twee jaar later over naar de Zesde. Ook hij ging naar het Montessori Lyceum.²⁴⁰ Het gezin Mengelberg behoorde in de naoorlogse jaren tot de intimi van Otto Frank. Mischa mocht zich op zijn verjaardag in 1957 in een “comeetachtig bezoekje” van Otto Frank verheugen.²⁴¹ In de jaren zestig riep hij Otto’s advies in. Hij werkte mee aan plaatopnames en daar waren wat auteursrechtelijke kwesties bij. Hij schreef: “Los van deze bizniz-kwestie lijkt het me leuk, om u weer eens in levende lijve te ontmoeten.”²⁴²

De kernfysicus en schrijver Jona Oberski (1938) woonde voor hij de schoolleeftijd bereikte enige tijd in de Niersstraat. Zijn vader stierf in Bergen Belsen. Hij overleefde dat kamp, net als zijn moeder, die echter in Tröbitz alsnog omkwam. Hij legde zijn ervaringen neer in de novelle *Kinderjaren*. Jona groeide op in een pleeggezin en bezocht van 4 september 1945 tot 1 juni 1946 de Zesde.²⁴³

Een andere achtergrond, maar een deels gelijktijdige schooltijd als Oberski, had de latere saxofonist Hans Dulfer. Vanaf 14 januari 1946 bezocht hij de kleuterschool.²⁴⁴ In die tijd noteerde de school veel minder consequent de vertrekdatum en de vervolgopleiding. Verdere details ontbreken daardoor. In ieder geval werd Dulfer, net als Mischa Mengelberg, een zeer actief en niet zelden controversieel muzikant.

Tot slot

Als afsluiting volgt nu een evaluatie van de resultaten van dit onderzoek. Over welke zinvolle kennis beschikken we nu en die er voorheen niet was?

De school is, net als de buurt waar hij staat, vanuit een gedachte opgezet. Hoewel binnen de gemeenteraad scepsis en bedenkingen leefden, kwam de school er en heeft deze ook altijd naar behoren gefunctioneerd. Het ontstaan is ingebed in de bredere opbouw van het openbare montessorionderwijs in Amsterdam.

De Rivierenbuurt, het primaire voedingsgebied van de school, kende een grote Joodse bevolking. Dat is terug te zien in de leerlingpopulatie, die voor een derde deel Joods was. Het aantal leerlingen uit Joodse gezinnen reflecteert die na januari 1933 uit Duitsland vertrokken, bleek geringer dan voor deze buurt was te verwachten. De cijfers op bladzijden 27 en 29 tonen aan dat dit voor de lagere school rond 15, en

voor de kleuters rond 25 procent van het totaal aantal Joodse kinderen lag. Ongeveer 44 procent van de verdreven kinderen van de Zesde overleefde de Sjoa, tegen een vrijwel gelijke 46 procent bij de kleuters.

In verhouding was de teruggang in leerlingenaantal op de Zesde aanzienlijk minder dan op de in de Oosterparkbuurt gevestigde Vierde. Amsterdam-Oost huisvestte dan ook een groot deel van de Joodse bevolking die vanaf de jaren twintig de binnenstad verliet. Het herstel van de schoolbevolking van de Zesde, althans in aantallen, bleek tijdrovend. Rond de bevrijding was het aantal kinderen nog altijd zo'n vijftig minder dan voor de segregatie. Het aantal 'opduikers' onder de naoorlogse leerlingen was gezien de omvang van de Sjoa gering.

Het jaar 1941 was zeker ook, maar niet alleen, zeer dramatisch vanwege de rigide scheiding van het onderwijs. Vooral dit jaar kenmerkte zich door een aanhoudende stroom verboden en beperkingen. Maanden voor de segregatie merkte het schoolhoofd mevrouw Kuperus al op hoe de kinderen onder de indruk waren van de spanningen die Februaristaking en alles daaromheen losmaakte. Niet veel later bleek een simpel schoolreisje vanwege de toegenomen discriminatie al een oefening in leven met beperkte bewegingsvrijheid. Al hadden de kinderen toen nog het gelukje dat er wonderlijk genoeg *minder* verboden bleek dan verwacht. Er zijn nauwelijks expliciete beschrijvingen van wat de uittocht van meer dan negentig kinde-

ren, waarvan 21 maar net ingestroomd, in de eerste weken van het schooljaar teweegbracht. De bestaande bronnen zijn ambtelijk van aard en geven vooral iets prijs over organisatorische en logistieke gevolgen. Die waren dan ook enorm groot.

Anne Franks Zesde stond niet model voor de gang van zaken van 1941. Het uitsluiten van Joden vond in alle geledingen van de samenleving, en overal in bezet Europa plaats. Dit onderzoek sluit aan op een observatie van Dienke Hondius in *Absent*: er is nog altijd geen omvattende studie naar de gevolgen van de onderwijssegregatie van 1941 voor Nederland, of zelfs maar Amsterdam. Er zijn alleen – hoe-wel waardevol in zichzelf – enkele deelstudies. Waar dit er ook weer een van is. Dit is een lacune die er om vraagt gevuld te worden. Buiten de segregatie kreeg de school te maken met andere gevolgen van oorlog en bezetting, zoals bomschade en onderdak bieden aan klassen van een gevorderde collegaschool. De taakuitvoering was zonder kunst- en vliegwerk onmogelijk.

Diverse brieven die in overheidsarchieven zijn bewaard tonen aan dat zowel Joodse als niet-Joodse schoolhoofden en leerkrachten probeerden muizengaatjes in de verbodsbepalingen te vinden. In de langzaam toenemende wurg-greep bleven zij zoeken naar mogelijkheden te gevolgen te omzeilen zonder in direct verzet te komen. Binnen het onderwijs was dat laatste ook niet eenvoudig omdat de scholen met kin-

deren, én met hun ouders hadden te maken. Zij konden niet vooruit kijken, maar zochten kennelijk wegen om met de segregatie te leven. Dit idee van 'er het beste van maken' leefde overigens binnen alle geledingen van de samenleving. Die institutionele houding laat verder onverlet dat individuele leerkrachten later wel degelijk verdergaande stappen namen, zoals onderduikhulp verlenen.

Op hogere beleidsniveaus bestond een zekere ambivalentie jegens het montessorisysteem. Het SS-blad *Storm* liet geen misverstand over het daar levende standpunt bestaan. Het uiterst negatieve en antisemitisch ingebedde oordeel was ook een impliciete aanval op secretaris-generaal Van Dam. Ondanks de bedenkingen tegen de montessorimethode bleef zoals bleek deze onderwijsvorm prominent in Amsterdam aanwezig. De Zesde overleefde tenslotte alle moeilijkheden, evenals de andere montessorischolen.

Over de persoon Anne Frank is niet veel opzienbarends aan het licht gekomen. Wel is er een veel coherenter en scherper beeld van haar leeromgeving ontstaan. Een leeromgeving die haar ongetwijfeld paste en veel heeft gegeven. De talige kanten van de Montessorimethode zullen haar zeker hebben aangesproken. Of het ook de kiem legde van haar schrijverschap is zonder gericht tekstonderzoek niet te zeggen. Haar onderwijzer Van Gelder heeft het in ieder geval niet herkend.

Bronnen

Literatuur

- Anoniem (J.J. Buskes, bewerkt door N. Okma en H.M. van Randwijk), *Ons kind in gevaar*, z.p., z.j. (clandestien pamflet, mei 1941).
- Broek, Gertjan, *Weerkorpsen. Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923 – 1942*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2014.
- Calf, J.S., *Van pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum, 1930 – 1980*, Amsterdam: Stichting Montessori 50, 1980.
- Carnes, Nathalie, "We in our turmoil. Theological anthropology through Maria Montessori and the lives of children", in: *Journal of Religion*, vol. 95, issue 3, juli 2015, p. 318 – 336.
- Dienst Documentatie van de Politieke Opsporingsdienst, *Ledenlijst van de Nationaal-Socialistische Beweging te Amsterdam*, Amsterdam: POD, 1945.
- Frank, Anne, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven 12 Juni 1942 – 1 Augustus 1944*, Amsterdam: Contact, 1947.
- Frank, Anne, *Weet je nog?*, Amsterdam: Contact, 1949.
- Gemmeke, M.J.M., *Bommen op Nederland*, Amsterdam: Jacob van Campen, 1937.
- Gies, Miep, en Alison Leslie Gold, *Herinneringen aan Anne Frank. Het verhaal van Miep Gies, de steun en toeverlaat van de familie Frank in het Achterhuis*, Amsterdam: Bakker, 1987.
- Hondius, Dienneke, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941 – 1943*, Amsterdam: Vassalucci, 2001.
- Joosten – Chotzen, Rosalie, *Montessori Opvoeding. Haar toepassing in ons land*, Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1937.
- Knegtmans, P.J., "Onderwijspacificatie in de Nieuwe orde. Jan van Dam (1896-1979)" in: Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1996, pp. 223-308.
- Kuperus – de Rooy, H., bijdrage in: *40 jaar Blauwe Zeedistel – Anne Frankschool, 1934 -1974* (jubileum-schoolkrant), Amsterdam: Anne Frankschool, 1974.
- Leenders, Hélène, *Montessori en fascistisch Italië. Een receptiegeschiedenis*, Baarn, Uitgeverij Intro, 1999.
- Maarsen, Jacqueline van, *Ik heet Anne, zei ze, Anne Frank. Herinneringen van Jacqueline van Maarsen*, Amsterdam: Cossee, 2003.
- Mak van Waay, *Lexicon van Nederlandsche schilders en beeldhouwers 1870 – 1940*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1944.
- Moll, Bas et al (red.), *75 jaar en springlevend! 6e Montessorischool Anne Frank 1932 – 2007*, Amsterdam: 6e Montessorischool Anne Frank, 2008.
- Montessori, Maria, *From childhood to adolescence*, Oxford: Clio Press, 1994.
- Nihom, Channah en Nico Groen (red.), "Kom vanavond met verhalen." *Het Montessori Lyceum in de oorlogsjaren*, Amsterdam: Montessori Lyceum Amsterdam, 2008.
- Pater, J.C.H. de, *Het schoolverzet*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1969.
- Oberski, Jona, *Kinderjaren*, Amsterdam: Anthos, 1978.
- Iddekinge, P.R.A. van en A.H. Paape, *Ze zijn er nog...*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1970.
- Pont, Louise C. et al (red.), *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes te Amsterdam en het afscheid van Dr Margrita J. Freie, als rectrix van deze school*, Amsterdam: eigen beheer, 1950.
- Portielje, A.F.J. en R. Joosten – Chotzen, *De natuur in de Montessorischool*, Amsterdam: De Nederlandse Keurboekerij, 1932.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940 – 1945*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965.
- Rossem, Vincent van, "De stad op streek" in: Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen: SUN, 1993, p. 196 – 201.
- Rubin, Susan Goldman, *Searching for Anne Frank. Letters from Amsterdam to Iowa*, New York: Harry N. Abrams Inc., Publishers, 2003.
- Sanders, Ronald, *In verband met de vermindering van het aantal kinderen... Gesprekken over ervaringen in de Tweede Wereldoorlog met oud-leerlingen van de 1e openbare Montessorischool te Amsterdam*, Woerden: Free Musketiers (eigen beheer), 2007.
- Schöffers, I., "Herman Arend Enno van Gelder. Gouda 7 oktober 1889 – Den Haag 11 mei 1973" in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1976.
- Schnabel, Ernst, *Anne Frank. Spur eines Kindes*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1958.
- Schwegman, Marjan, *Maria Montessori 1870 – 1952. Kind van haar tijd, vrouw van de wereld*, Amsterdam: AUP 1990.
- Wielek, H. *De oorlog die Hitler won*, Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmij., 1947.

Film

Haren Noman, Theo van, "Teach me how I can do it myself. The Montessori method in the Netherlands", onder auspiciën van de Raad van Europa, 16mm, kleur, 28 minuten, 1969.

Wiegel, Jan, "De klas", 16 mm, zwart/wit, 18 minuten, 1969.

Periodieken

Algemeen Handelsblad

Arnhemsche Courant

Gemeentebld

De Gooi- en Eemlander

Montessori Opvoeding

Nederlands Dagblad

Het Parool

Rotterdamsch Nieuwsblad

Staatscourant

Storm

De Telegraaf

De Tijd

Utrechts Volksblad

Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der

Staten-Generaal

Het Volk

De Waarheid

Zaans Volksblad

De Zwarte Soldaat

Internetbronnen

<http://www.kelpin.nl/fred/download/montessori/al-gemeen/prentenboek.pdf>

<http://www.kelpin.nl/fred/leermij.htm>

<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/546228/about-joseph-eijl>

https://www.verzetmuseum.org/jongeren/februaris-taking/achttien_dooden

<https://www.youtube.com/watch?v=1MKbnnB6Oew>

Archieven

5e Montessorischool Watergraafsmeer:

Leerlingenregister school No. 14

Anne Frank Stichting:

Getuigenarchief

Getuigenverhalen I en II

Museale collectie A en B

Otto Frank Archief

Montessori Lyceum Amsterdam:

Schoolarchief, sinds 1998 beheerd door Rolf Schoevaart

Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en

Genocidestudies NIOD:

Dossier Onderwijs, lager (toegang 249-1043)

W.S.H. Elte (toegang 181e)

Stadsarchief Amsterdam:

Afdeling Onderwijs en rechtsvoorganger (toegang 5191)

Brandweer en rechtsvoorgangers (toegang 635)

Burgerlijke Stand (toegang 5009)

Derde Montessorischool (toegang 30524)

Dienst Bevolkingsregister: archiefkaarten (toegang 30238)

Dienst Bevolkingsregister: gezinskaarten (toegang 5422)

Dienst Openbare Werken (toegang 10057)

Eerste Montessorischool (toegang 30908)

Familie Kat (toegang 308)

Gemeentepolitie Amsterdam (toegang 5225)

Oudercommissie Tweede Montessorischool (toegang 987)

Pedagogische Academie Basisonderwijs (toegang 5478)

Secretarie, Afdeling Kunstzaken (toegang 30033)

Stadsdeel Zuideramstel (toegang 30829)

Vierde Montessorischool (toegang 5288)

Zesde Montessorischool (toegang 30914)

Noten

- 1 “Nieuwe Montessorischool. Tusschen Boerenwetering en Amstel”, *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1930.
- 2 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Gemeentebblad 1930, Eerste Afdeeling 2, p. 2923.
- 3 SAA, Gemeentebblad 1930, Tweede Afdeeling 2, p. 3088-3092.
- 4 Vincent van Rossem, “De stad op streek” in: Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen: SUN, 1993, p. 196 – 201, aldaar 197, 199 – 200.
- 5 Naar een rede van wethouder Polak, *Montessori Opvoeding. Bijdragen tot kinderstudies. Orgaan van de Nederlandsche Montessori Vereeniging*, jaargang 13, no. 2, 1 februari 1930.
- 6 Fred Kelpin, *Het Montessori Prentenboek*, p. 24, <http://www.kelpin.nl/fred/download/montessori/algemeen/prentenboek.pdf>, geraadpleegd 2 maart 2019.
- 7 Nathalie Carnes, “We in our turmoil. Theological anthropology through Maria Montessori and the lives of children”, *Journal of Religion*, vol. 95, issue 3, juli 2015, p. 318 – 336, aldaar 321.
- 8 “Montessori”, *Het Volk*, 15 juli 1920.
- 9 “Debat-avond over het Montessori-onderwijs”, *Gooi- en Eemlander*, 24 mei 1929.
- 10 SAA, Afdeling Onderwijs en rechtsvoorgangers (toegang 5191), inv. nr. 10903: *Adresboek van inrichtingen van openbaar en bijzonder onderwijs te Amsterdam. Mei 1937*, p. 96-97.
- 11 “Dr. Maria Montessori in de hoofdstad”, *De Tijd*, 31 mei 1939.
- 12 SAA, Gemeentepolitie Amsterdam (toegang 5225), inv. nr. 6554: rapportenboek bureau Overtoom, 15 mei 1940 (mut. 9.40 uur n.m.).
- 13 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1921 – 1922*, Kamerstuknr. 293, ondernr. 4, Bijlage B, p. 15.
- 14 R. Joosten – Chotzen, *Montessori Opvoeding. Haar toepassing in ons land*, Utrecht: erven J. Bijleveld, 1937, p. 173-174.
- 15 SAA, Eerste Montessorischool (toegang 30908), inv. nr. 127: gastenboek, in gebruik genomen bij de opening van de school, 1927 - 1982. Naar het schijnt was de Eerste eigenlijk de tweede, maar dat doet er hier minder toe.
- 16 SAA, Dienst Openbare Werken, Centraal Tekeningen Archief (toegang 10057), inv. nr. 26002: Dagboek volgens art. 30 der algemeene bepalingen. Bestek 6/1933, week 31 juli – 5 augustus, 30 oktober – 4 november, 6 – 11 november en 18 – 23 december 1933.
- 17 SAA, Openbare Werken, inv. nr. 26002: ‘kachelnissen N°. 31’ en ‘Inrichting gymnastieklokaal Blad 19’.
- 18 SAA, Openbare Werken, inv. nr. 26002: V.O. en G.L.O. Montessorischool a/d Niersstraat. Kappen. Schaal 1:20. Blad No. 17.
- 19 SAA, Stadsdeel Zuideramstel (toegang 30829), inv. nr. 2335: Arie Hollenberg Sloop- en Milieuwerken aan Stadsdeel Zuid, 31 mei 2002.
- 20 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9995: stamkaart H.A.M. Kuperus-de Rooij.
- 21 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 5630, volgnr. 4796: concept en voordracht, 21 en 22 september 1934.
- 22 Privébezit familie Arnoldy (kopie bij AFS): H. Kuperus – de Rooy in jubileumschoolkrant *40 Jaar Blauwe Zeedistel - Anne Frank School, 1934 – 1974*, Amsterdam, 1974.
- 23 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10903: *Adresboek openbaar en bijzonder onderwijs*, p. 3-4.
- 24 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9856: stamkaart Bernardina Cohen.
- 25 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister School No. 51, volgnr. 1.
- 26 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 5577, volgnr. 2251: extract uit Boek der Besluiten van B&W, 20 april 1934.
- 27 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 5582, volgnr. 2538: Gemeentelijke Onderwijsinspecteur aan Wethouder van Onderwijs, 3 mei 1934.
- 28 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: B&W Amsterdam aan hoofd school No. 51, 28 april 1934.
- 29 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview Sol Kimel door David de Jongh in Jeruzalem, 4 mei 2009, tijdcode 28:49:22.
- 30 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: van de eerste driehonderd ingeschrevenen wonen er ongeveer dertig buiten de eigenlijke buurt.
- 31 AFS, AFC, Getuigenarchief: uittreksel interview

- met H. Kuperus – de Rooy, 9 juli 1993.
- 32 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Hans Bomers door Teresien da Silva, Badhoevedorp, 22 september 2017: tijdcode 00:28:15.17.
- 33 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 6165, volgnr. 5596: secretaris van de Commissie van Toezicht op het Godsdienstonderwijs aan het College van B. en W., 10 december 1936.
- 34 AFS, AFC, Getuigenverhalen, Hanneli Pick – Goslar, tijdcode 16:03:12.
- 35 Theo van Haren Noman (regie), “Teach me how I can do it myself. The Montessori method in the Netherlands”, onder auspiciën van de Raad van Europa, 1968. Online te zien via <http://www.kelpin.nl/fred/leermij.htm>.
- 36 Maria Montessori, geciteerd in: Hélène Leenders, *Montessori en fascistisch Italië. Een receptiegeschiedenis*, Baarn, Uitgeverij Intro, 1999, p. 34.
- 37 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview Albert Gomes de Mesquita door David de Jongh, Eindhoven, 1 april 2009, tijdcode 13:20:57;
- 38 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister School No. 51, volgnr. 264, 281 en 293.
- 39 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnr. 105, 109 en 110.
- 40 SAA, Dienst Bevolkingsregister, Gezinskaarten (toegang 5422): gezinskaart H. Egyedi (1893).
- 41 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1931 – 1932*, Kamerstuknr. 421, ondernr. 2 en 3.
- 42 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister School No. 51, volgnr. 441.
- 43 Gertjan Broek, *Weerkorpsen. Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923 – 1942*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2014, p. 278-280.
- 44 SAA, Collectie Stadsarchief, Bibliotheek (toegang 10530), signatuur 100292: Dienst Documentatie van de Politieke Opsporingsdienst, *Ledenlijst van de Nationaal-Socialistische Beweging te Amsterdam*, Amsterdam: POD, 1945, p. 52-53 (H.C. van Dijk – Hallewaard en Th. A. van Dijk).
- 45 https://www.verzetsmuseum.org/jongeren/februaristaking/achttien_dooden, geraadpleegd 16 april 2019. De oom is Joseph Eijl, de laatste van de lijst op deze site.
- 46 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview H. Bomers door Teresien da Silva, Badhoevedorp, 22 september 2017, tijdcode 15:36:09.
- 47 “Benoemingen”, *Algemeen Handelsblad*, 24 december 1927.
- 48 A.F.J. Portielje en R. Joosten – Chotzen, *De natuur in de Amsterdamsche Montessori-school*, Amsterdam: De Nederlandsche Keurboekerij i.s.m. de Nederlandsche Montessorivereeniging, 1932.
- 49 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: M. Schenck – van den Berg, 3 april 2013, 18:12:39.
- 50 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Blok – van Groot Battavé door Teresien da Silva, Midwoud, 3 april 2017, tijdcode 00.05.40.06
- 51 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Rebecca Siegel - Salomons door Teresien da Silva, Carmel (VS), 30 augustus 2012, tijdcode 0:02:08.6.
- 52 Joosten – Chotzen, *Montessori Opvoeding*, p. 175-177.
- 53 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 1: nota’s Gebr. Voorwalt, 24 en 28 april 1941.
- 54 “A.F. Portielje”, *Het Vaderland*, 28 februari 1931.
- 55 B.v. bij Albert de Mesquita, Bep van Groot Battavé, Rela Salomons, Hans Bomers, André Copenhagen en Theo Coster.
- 56 AFS, AFC, Getuigenarchief Kuperus – de Rooij, H.A.M.: Kees Loek aan mevrouw Kuperus, 25 augustus 1974.
- 57 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 6731, volgnr. 4562: mevrouw Kuperus aan de Afdeling Onderwijs, 16 november 1938. Het bezoek was op 18 november.
- 58 SAA, Zesde Montessorischool, inv.nr. 1: declaratie f 1,33 door M. Godron, 24 mei 1944.
- 59 Maria Montessori, *From childhood to adolescence*, Oxford: Clio Press, 1994, p. 17-23.
- 60 “Spoorwegtentoonstelling nadert haar voltooiing”, *Gooi- en Eemlander*, 16 augustus 1939.
- 61 “De trein 1839 -1939” wordt één week verlengd”, *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1939 (avondblad).
- 62 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Kamst – Brilleman door Teresien da Silva, Amsterdam, 19 september 2017, tijdcode 26:04:15.
- 63 <https://www.youtube.com/watch?v=1MKbnnB6Oew> (geraadpleegd 19 april 2019).

- 64 Susan Goldman Rubin, *Searching for Anne Frank. Letters from Amsterdam to Iowa*, New York: Harry N. Abrams Inc. Publishers, 2003, p. 11 (afbeelding op p. 12).
- 65 AFS, AFC, inv. nr. OFA_100: Otto Frank aan H. Kuperus – de Rooy, juni 1947.
- 66 AFS, AFC, inv. nr. OFA_070: "Bitte schreiben Sie....", memorandum van Otto Frank, 1968.
- 67 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 5626, volgnr. 4377: P. Hoogland, Gemeentelijke Inspecteur van het Onderwijs in de Ite Inspectie aan de Wethouder voor het Onderwijs, 30 augustus 1934.
- 68 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister School No. 51, volgnr. 190
- 69 Privécollectie familie Hofhuis: felicitatiebrief "Woensdag" (= 30 juni 1935) door Edith Frank.
- 70 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview met H.E. Pick – Goslar door David de Jongh en Teresien da Silva, Jeruzalem, 6 mei 2009, tijdcode 15:48:32.
- 71 AFS, Audiovisuele collectie: dvd 1362, Jan Wiegel, 'De klas', zwart/wit, geluid, 15:47 min.
- 72 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview M. Schenck – van den Berg door Teresien da Silva, 3 april 2013 in Voorburg, tijdcode 18:17:40.
- 73 AFS, AFC, interview H.E. Pick – Goslar, 6 mei 2009, tijdcode 16:20:50.
- 74 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Blok – van Groot Battavé door Teresien da Silva, Midwoud, 3 april 2017, tijdcode 00:21:42.13
- 75 I. Schöffer, "Herman Arend Enno van Gelder. Gouda 7 oktober 1889 – Den Haag 11 mei 1973" in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1976, p. 110 – 121, aldaar 111 en 114.
- 76 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9881: stamkaart J.G.E. van Gelder.
- 77 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9885: Staat van dienst van Mej. M. Godron.
- 78 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Peter Neuhaus door Teresien da Silva, 27 september 2017 te Amsterdam, tijdcode 00:57:05.04
- 79 AFS, AFC, A_AFrank_III_055.107: schoolfoto Anne Frank en anderen.
- 80 AFS, Manuscripten, Huygens-transcriptie: dagboek A, 17 maart 1944.
- 81 AFS, AFC, inv. nr. OFA_072: memorandum 'Bitte schreiben Sie.'
- 82 AFS, AFC, Getuigenarchief Swillens, B_Getuigen_I_192.010: R. Swillens aan Yt Stoker (AFS), 15 juni 1993.
- 83 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Peter Neuhaus door Teresien da Silva, Amsterdam, 27 september 2017, tijdcode 00:26:23.22.
- 84 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview T. Buiteman – Kupers door Teresien da Silva, Amsterdam, 23 oktober 2009, tijdcode 00:34:32.
- 85 Ernst Schnabel, *Anne Frank. Spur eines Kindes*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1958 (1991), 40-41.
- 86 Moll, Bas et al (red.), *75 jaar en springlevend! 6e Montessorischool Anne Frank 1932 – 2007*, Amsterdam: 6e Montessorischool Anne Frank, 2008, p. 22.
- 87 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0037: Ouderfonds Klas B, 1936-'37.
- 88 Van Haren Noman, "Teach me...", 16:30 min. en 23:30 min.
- 89 Dat zijn: Juultje Ketellapper, Henny Scheerder, Sonja Mug, Bep van Groot Battavé, Mary Bos, Diny Amelsbeek, Ietje Swillens en Lia van den Ancker.
- 90 AFS, AFC, Getuigenarchief Kuperus – de Rooy, H.A.M.: interview mevrouw Kuperus (uittreksel) door Dineke Stam, 9 juli 1993.
- 91 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Blok – van Groot Battavé door Teresien da Silva, Midwoud, 3 april 2017, tijdcode 00:24:04.12.
- 92 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview M. Schenck – van den Berg door Teresien da Silva, Voorburg, 3 april 2013, tijdcode 19:02:36.
- 93 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Rebecca Salomons, tijdcode 08:06:02.
- 94 Eigendom en verblijfplaats momenteel onduidelijk: poëziealbum Lia Adriana van den Ancker, versje door mw. Kuperus gedateerd 4 maart 1939. Bij de AFS zijn foto's en scans aanwezig.
- 95 AFS, AFC, Kenniscentrum, Manuscripten Huygenseditie: dagboek A, 16 juni 1942.
- 96 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen van de ouderavond op 15 november 1935.
- 97 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0007: presentielijst ouderavond 20 januari 1936.
- 98 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen van de ouderavond op 20 januari 1936.
- 99 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: verslag ouderavond 11 maart 1936.
- 100 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: verslag

- ouderavond 11 maart 1936.
- 101 Marjan Schwegman, *Maria Montessori 1870 – 1952. Kind van haar tijd, vrouw van de wereld*, Amsterdam: AUP 1990, p. 30.
- 102 AFS, Kenniscentrum, Manuscripten transcripties Huygens-editie, Dagboek A, 24 januari 44??
- 103 AFS, Kenniscentrum, Manuscripten transcripties Huygens-editie, Dagboek A, 23 maart 1944.
- 104 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen van de ouderavond van 12 november 1936.
- 105 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0008: presentielijst 10 november 1937. Het verslag van de avond (zie hieronder) zegt “Maandag 9 november 1937”; de presentielijst 10 november 1937. De negende viel op een dinsdag. De precieze datum is dan ook niet duidelijk.
- 106 AFS, AFC, inv. nr. OFA_001: agenda Otto Frank 1937, 7 november – 4 december.
- 107 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen van de ouderavond van 9 november 1937.
- 108 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Kamst – Brilleman door Teresien dan Silva, Amsterdam, 19 september 2017.
- 109 AFS, AFC, Getuigenarchief Sonja Mug: kort verslag van interview 19 juli 2000 te Amsterdam.
- 110 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview E. Blok – van Groot Battavé door Teresien da Silva, Midwoud, 3 april 2017, tijdcode 00:05:40.06.
- 111 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview H. Pick – Goslar door David de Jongh en Teresien da Silva, Jeruzalem, 6 mei 2009, 10:50:53.
- 112 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0004: “Oudercommissie sinds ii/5’42” (handschrift).
- 113 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0036: Ouderfonds Klas B 1935/36.
- 114 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0037: Ouderfonds Klas B 1936/37.
- 115 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0039: Ouderfonds Klas B 1938/39.
- 116 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0049: Ouderfonds Klas C 1936/37.
- 117 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7235, volgnr. 4132: Wethouder voor Kunstzaken aan Wethouder voor Onderwijs, 15 oktober 1940.
- 118 S.J. Mak van Waay, *Lexicon van Nederlandsche schilders en beeldhouwers 1870 – 1940*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1944, p. 60.
- 119 M.J.M. Gemmeke, *Bommen op Amsterdam*, Amsterdam: N.V. Drukkerij Jacob van Campen, 1937 (derde, geheel herziene en bijgewerkte druk), p. 67 - 71.
- 120 “Help mij het zèlf te doen”, *Montessori Opvoeding*, jaargang 23, juli 1940.
- 121 *Montessori Opvoeding*, juli 1940.
- 122 “Die bom die 70 jaar geleden 44 man doodde op de Blauwburgwal”, *Het Parool*, 11 mei 2010.
- 123 “Engelsche bommen”, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 2 november 1940.
- 124 Advertenties “Scherf- en gasvrije kelders”, *Arnhemse Courant*, 8 september 1939 en “Gasmakers”, *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1938 (avondblad).
- 125 “Bescherming van schoolkinderen”, *Zaans Volksblad*, 27 april 1939.
- 126 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7225: circulaire no. 3742, “Identiteitsplaatjes”.
- 127 SAA, Zesde Montessorischool (toegang 30914), inv. nr. 8: mevrouw Kuperus aan J.H. ten Kleij, ongedateerd.
- 128 SAA, Brandweer en rechtsvoorgangers (toegang 635), inv. nr. 1240: dagboek van plaats gehad hebbende branden 1941, 15 augustus 1941.
- 129 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7435: volgnr. 3264, conceptbrief technisch ambtenaar Afdeling Onderwijs, 16 augustus 1941.
- 130 H. Kuperus – de Rooy in jubileumschoolkrant *40 Jaar Blauwe Zeedistel - Anne Frank School, 1934 – 1974*.
- 131 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 12: kasboek feb. 1939 – jan. 1941, oktober 1940.
- 132 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7478, volgnr. 4801: secretaris Schoolvereniging “Luther” aan de burgemeester van Amsterdam (voor Afdeling Onderwijs), 19 november 1941.
- 133 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom I, 1940 – 1945*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965, p. 30-31.
- 134 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 12: kanttekening mevrouw Kuperus in financieel overzicht van contributies en uitgaven 1939 – 1942, juni – juli 1941.
- 135 H. Kuperus – de Rooy in jubileumschoolkrant *40 Jaar Blauwe Zeedistel - Anne Frank School, 1934 – 1974*.
- 136 “W.A.-Strijdersteeken”, *De Zwarte Soldaat*, 14 januari 1943; P.R.A. van Iddekinge en A.H. Paape, *Ze zijn er nog...*, Amsterdam: De Bezige

- Bij, 1970, p. 52 – 53.
- 137 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7396, volgnr. 2319: hoofd Wagenaarschool aan burgemeester, 5 juni 1941.
- 138 “De verbodsbepalingen voor joden”, *Het Volk*, 19 juni 1941.
- 139 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10897: circulaire O2892, 23 juli 1941.
- 140 “Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Onderwijs aan leerlingen van Joodschen bloede”, *Staatscourant*, 30 augustus 1941.
- 141 *Staatscourant*, 30 augustus 1941.
- 142 Presser, *Ondergang I*, p. 136.
- 143 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10897: circulaire No. 2808 O, Centraal Bureau voor Inschrijving van Leerlingen aan schoolhoofden, 9 juli 1941.
- 144 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7410, volgnr. 2802: opgave van Joodse leerlingen van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes, 16 juli 1941. Een facsimile is deel van de vaste expositie van het Anne Frank Huis.
- 145 Knegtmans, Peter Jan, “Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde. Jan van Dam (1896-1979)” in: Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1996, pp. 223-308, aldaar 275.
- 146 Knegtmans, *Collaborateurs*, p. 262–264.
- 147 “Afscheid van mejuffrouw M. Strengers als hoofd van de Eerste Openbare Montessorischool te Amsterdam op 24 December 1940”, *Montessori Opvoeding*, jaargang 24, januari 1941.
- 148 Louise C. Pont et al (red.), *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes te Amsterdam en het afscheid van Dr Margrita J. Freie, als rector van deze school*, Amsterdam, 1950, p. 19.
- 149 Channah Nihom en Nico Groen (red.), “Kom vanavond met verhalen.” *Het Montessori Lyceum in de oorlogsjaren*, Amsterdam: Montessori Lyceum Amsterdam, 2008, p. 114-115.
- 150 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10897: circulaire Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, Nr. 7411, 27 juni 1941.
- 151 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7463, volgnr. 4213: verzoek R. Joosten – Chotzen aan burgemeester van Amsterdam, 16 oktober 1941.
- 152 SAA, Dienst Bevolkingsregister, Archiefkaarten (toegang 30238): archiefkaart R. Chotzen. Inschrijving bij het Bevolkingsregister is op 22 juli 1942. Mijnheer De Levie was enkele weken (22 juni) eerder gearresteerd, kennelijk wegens het op straat zijn zonder ster.
- 153 SAA, Burgerlijke Stand (toegang 5009), inv. nr. 4764: register van huwelijksakten 1913, deel 6, 1, akte 1.
- 154 “Opening van het Montessori Lyceum op 10 September 1930”, *Montessori Opvoeding*, jaargang 13, no. 13, 11 oktober 1930.
- 155 SAA, Oudercommissie van de Tweede Montessorischool (toegang 987), inv. nr. 8: knipsel met aankondiging uit een onbekende krant.
- 156 SAA, Burgerlijke Stand, inv. nr. 4490, register van overlijdensakten 1940, deel 5, 90, akten 532 en 533; inv. nr. 4491, deel 6, 89v, akte 531 en 90, akte 532.
- 157 SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 7152: rapportenboek Centrale Recherche, 11 mei 1942, 4.50 uur en 12 mei 1942, 11.15 uur.
- 158 Overlijdensbericht in *Algemeen Handelsblad*, 18 maart 1946.
- 159 SAA, Dienst Bevolkingsregister, Gezinskaarten: gezinskaart R. Chotzen
- 160 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_014: notulen vergadering Oudercommissie met mevrouw Kuperus, 25 september 1941.
- 161 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7552, volgnr. 1266: conceptnota over toepassen art. 28 lid 8 Lager Onderwijswet 1920 vanwege verminderde leerlingenaantallen, 16 januari 1942.
- 162 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9866: stamkaart M.E.A. van Doornum.
- 163 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0004: M.E.A. van Doornum aan “Zeergeachte Mevrouw en Heren” (Oudercommissie), 22 maart 1942.
- 164 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnummers. 105, 149 en 167.
- 165 AFS, AFC, B_Montessorischool_I_0001: album voor juffrouw H. Südfeldt.
- 166 Dienne Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941 – 1943*, Amsterdam: Vassallucci, 2001, p. 269-270.
- 167 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview met A. Gomes de Mesquita door David de Jongh en Teresien da Silva, Eindhoven, 1 april 2009,

- tijdcode 16:00:03.
- 168 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7796, volgnr. 3319: hoofd van de Vijfde Montessorischool aan de Wethouder voor Onderwijs, 9 september 1943.
- 169 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7796, volgnr. 3319: Extract uit het Boek der Besluiten van de Burgemeester van Amsterdam, 15 oktober 1943.
- 170 SAA, Pedagogische Academie Basisonderwijs en rechtsvoorgangers (toegang 5478), inv. nr. 185: inschrijving B. Lindeman.
- 171 Sanders, *In verband met de vermindering van het aantal kinderen...*, p. 31.
- 172 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10022: stamkaart H.E. Südfeldt.
- 173 AFS, AFC, A-Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, diverse volgnrs.
- 174 AFS, AFC, A-Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnrs. 109 en 110.
- 175 AFS, AFC, Kenniscentrum, Manuscripten Huygenseditie: dagboek A, 16 juni 1942.
- 176 AFS, AFC, inv. nr. OFA_085: concept-boekbespreking door mevrouw Kuperus, z.j. (1971).
- 177 AFS, AFC, Getuigenverhalen I: interview met H.E. Pick – Goslar door David de Jongh en Tere-sien da Silva, Jeruzalem, 6 mei 2009, tijdcode 10:53:27.
- 178 Nihom en Groen, *“Kom vanavond met verhalen”*, 2008, p. 56 - 57.
- 179 J.S. Calff, *Van pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum, 1930 – 1980*, Amsterdam: Stichting Montessori 50, 1980, p. 57.
- 180 Montessori Lyceum Amsterdam (MLA), school-archief gevormd door Rolf Schoevaart: opgave van Joodse leerlingen van het Montessori Lyceum gaan, ongedateerd (1941), met latere werkaantekeningen.
- 181 Hondius, *Absent*, p. 105.
- 182 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9856: stamkaart Bernardina Cohen.
- 183 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9845: stamkaart Barbara Bogers.
- 184 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0004: kattebel en handgeschreven antwoord in concept mevrouw De Levie en J.H. Stork, 12 mei 1941.
- 185 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen vergadering Oudercommissie 12 juni 1941.
- 186 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnr. 207.
- 187 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7552, volgnr. 1266, conceptnota, 16 januari 1942.
- 188 SAA, Eerste Montessorischool, inv. nr. 48: enquêteformulieren CBS, 1939 en 1941. Een kattenbelletje bij de opgave van 1941 noemt vijf redenen voor de teruggang, maar de segregatie is er daar niet bij.
- 189 Ronald Sanders, *In verband met de vermindering van het aantal kinderen... Gesprekken over ervaringen in de Tweede Wereldoorlog met oud-leerlingen van de 1e openbare Montessorischool te Amsterdam*, Woerden: Free Muskietiers (eigen beheer), 2003, p. 14.
- 190 Jacqueline van Maarsen, *Ik heet Anne zei, ze, Anne Frank. Herinneringen van Jacqueline van Maarsen*, Amsterdam: Cossee, 2003, p. 70-73.
- 191 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7410, volgnr. 2802: opgave Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes, 16 juli 1941.
- 192 SAA, Derde Openbare Lagere Montessorischool (toegang 30524), inv. nr. 11: stukken betreffende de Inspectie, Formulier A, Toestand op 31 december 1940 en idem, toestand op 31 december 1941 geven in 1940 een aantal van 133 leerlingen, tegenover 135 in 1941. De beantwoording van vraag 14b: “Welke bijzondere omstandigheden hebben de genoemde aantallen leerlingen beïnvloed” verwijst op geen enkele manier naar de segregatiemaatregelen.
- 193 5e Montessorischool Watergraafsmeer: leerlingenregister Voorbereidende school No. 14. Dit register wordt nog altijd een keer per jaar gebruikt, en wel als het Grote Boek van Sinterklaas.
- 194 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister school No. 51, volgnrs. tussen 941 en 1058.
- 195 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0014: notulen 25 september 1941.
- 196 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 9: kasboek Ouderfonds, 1 november 1941.
- 197 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 1: kwitantie voor 75 gulden, 10 januari 1943.
- 198 AFS, AFC, Getuigenarchief Graaf, Roald de: aantekeningen naar aanleiding van een gesprek met Roald de Graaf, d.d. 14 juni 1994, door Dineke Stam.
- 199 AFS, AFC, Getuigenverhalen II: interview Rebecca Siegel – Salomons, tijdcode 0:03:13.7.

- 200 SAA, Archief familie Kat (toegang 308), inv. nr. 441: R. Joosten – Chotzen aan W.E. Kat, 24 januari 1942.
- 201 Hondius, *Absent*, 287-288. De anderen zijn Peter Egyedi, Norbert Feiweil, Suze Krieg en Lettie de Levie.
- 202 SAA, Vierde Montessorischool (toegang 5288), inv. nr. 9: leerlingenregister van de Joodse Montessorischool, volgns. 5, 6 en 9.
- 203 Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies NIOD (NIOD), archief W.S.H. Elte (toegang 181e), inv. nr. 5: R. Joosten – Chotzen aan W.H.S. Elte, 24 oktober 1942.
- 204 NIOD, Archief W.S.H. Elte, inv. nr 5: dr. Elte aan R. Joosten – Chotzen, 30 oktober 1942.
- 205 SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2971: lijst van 61 inleverpunten, opgesteld door de Afdeling Onderwijs, 19 mei 1943; gepubliceerd in *De Telegraaf*, 18 juni 1943.
- 206 AFS, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 10827: notitie 'Schoolbevolking der Openbare Lagere Scholen op 16 Jan., 16 Mei en 16 Sept. 1943'.
- 207 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 8: mevrouw Kuperus aan J.H. ten Kleij, 22 juli 1942.
- 208 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 1: kwitantie van Como, 15 december 1943.
- 209 Miep Gies en Alison Leslie Gold, *Herinneringen aan Anne Frank*. Het verhaal van Miep Gies, de steun en toeverlaat van de familie Frank in het Achterhuis, Amsterdam: Bakker, 1987, p. 108.
- 210 SAA, Pedagogische Academie, inv. nr. 187: rooster praktijkexamen 1944 Montessoricursus A.
- 211 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 7949, volgnr. 2953: Kuperus aan de Burgemeester en beschikking van de wethouder, september 1944.
- 212 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 6: Grootboek, post van 30 september 1944.
- 213 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0004: M. Bos, namens het personeel, aan de Oudercommissie, 1 juni 1945.
- 214 NIOD, Dossier Onderwijs, lager (toegang 249-1043), inv. nr. 22: programma bevrijdingsfeest 26 juni 1945.
- 215 SAA, Zesde Montessorischool, inv. nr. 6: grootboek, post van 26 juni 1945.
- 216 AFS, AFC, Getuigenverhalen II, interview A.F. Poloni – de Levie door Teresien da Silva, 20 september 2017, Genève, tijdcode 00:46:19:21.
- 217 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgns. 735, 800, 803, 805, 811 en 812; Jona Oberski, *Kinderjaren*, Amsterdam: Anthos, 1978.
- 218 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001: leerlingenregister Voorbereidende school No. 51, volgnr. 813.
- 219 AFS, AFC, OFA_100: begeleidend briefje Otto Frank aan Van Gelder, juni 1947.
- 220 AFS, AFC, OFA_085: mevrouw Kuperus aan Otto Frank, 'Tweede Kerstdag' 1956.
- 221 "Plan tot stichting van blijvend aandenken aan Anne Frank", *Het Parool*, 16 november 1956.
- 222 "Montessorischool aan Niersstraat te Amsterdam: Anne Frankschool", *Algemeen Handelsblad*, 24 mei 1957.
- 223 Kelpin, *Het Montessori Prentenboek*, p. 48, <http://www.kelpin.nl/fred/download/montessori/algemeen/prentenboek.pdf>, geraadpleegd 2 maart 2019.
- 224 "Annelies heette ze toen. Nu kent iedereen haar als Anne Frank", *De Telegraaf*, 8 juni 1957.
- 225 "School vernoemd naar Anne Frank", *Het Parool*, 12 juni 1957.
- 226 AFS, AFC, OFA_015: agenda 1958, week 8 – 14 juni.
- 227 SAA, Afdeling Onderwijs, inv. nr. 9893: stamkaart Wijnanda de Haan. Die kaart geeft pas in 1955 voor het eerst 'De Blauwe Zeedistel' aan. De kleuterafdeling van de Derde, school No. 31 krijgt in 1957 als naam 'De Karekiet'; SAA, Derde Montessorischool, inv. nr. 11, CBS, *Kleuteronderwijs 1957*. Vragenlijst A.
- 228 AFS, AFC, OFA_085: mevrouw Kuperus aan H.W.A. Heldring, 1 juli 1957.
- 229 SAA, Secretarie, Afdeling Kunstzaken (toegang 30033), inv. nr. 190: J.P. Knotnerus – Ploeger, R. Haanen, F. Hendriks en H. Meulink aan wethouder W. Polak, 8 november 1981.
- 230 SAA, Kunstzaken, inv. nr. 190: gemeentelijk inspecteur A. Oldersma aan het gemeentelijk 5-mei comité, 23 november 1981.
- 231 SAA, Kunstzaken, inv. nr. 190: hoofd Kunstzaken aan J.P. Knotnerus – Ploeger, 2 december 1981.
- 232 "Bezwaar tegen "Anne Frank" op muur", *Het Parool*, 30 juni 1983.
- 233 Anne Frank, *Het Achterhuis*. Dagboekbrieven 12 Juni 1942 – 1 Augustus 1944, Amsterdam: Contact, 1947.
- 234 "Links sloeg op hol", *Nederlands Dagblad*, 10 oktober 1972.

- 235 “Flink zijn, dat leerde ze me”, NRC, 14 juli 2018.
- 236 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnr. 586.
- 237 Anne Frank, Weet je nog, Amsterdam: Contact, 1949.
- 238 AFS, AFC, OFA_100: Merel Laseur aan Otto Frank, ‘Dinsdagmorgen 21 Februari’ (1950).
- 239 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001, volgnr. 1013; A_Montessorischool_I_0002, volgnr. 584.
- 240 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0001, volgnr. 906; A_Montessorischool_I_0002, volgnr. 516.
- 241 AFS, AFC, OFA_085: R. Mengelberg – Draber aan Otto Frank, 20 mei 1958.
- 242 AFS, AFC, OFA_085: M. Mengelberg aan Otto Frank, 18 november 1965.
- 243 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0002: leerlingenregister Zesde Montessorischool, volgnr. 800.
- 244 AFS, AFC, A_Montessorischool_I_0003: leerlingenregister school No. 51, volgnr. 1787.